

RENTELOOS LENEN

kunnen wij niet, wel met het goedkope wettelijk tarief met een eigen termijn-keuze. In en tijdens looptijd aflossing mogelijk, maar ook opname. Dus altijd geld achter de hand. Inlossing elders lopende lening mogelijk. Vergelijk de kosten van uw oude auto met de rentekosten voor een nieuwe auto. Natuurlijk kunt u deze Privé-lening ook voor andere doeleinden besteden.

Voorbeeld: **PRIVÉ-LENING**
(alle bedragen mogelijk)

3.500,—	36 maanden	123,—
8.500,—	48 maanden	230,—
12.000,—	60 maanden	271,—
18.000,—	60 maanden	401,—
30.000,—	96 maanden	481,—

enz. enz.

2e **HYPOTHEEK,**
BOOT, CARAVAN, etc.

15.000,—	96 maanden	235,—
30.000,—	120 maanden	405,—
60.000,—	180 maanden	668,—
100.000,—	180 maanden	1114,—

Geen behandelingskosten.

Wist u al dat een **BETERE RIJDERS-VERZEKERING** er ook is voor u.

Auto niet ouder dan 3 jaar, bestuurder min. 24 jaar met nog betere polis incl. gr. kaart. Met no-claim:

CATALOGUSPRIJS AUTO :

8.000,-	W.A. 166,-	All-risk 379,-	12.000,-	W.A. 197,-	All-risk 478,-
10.000,-	W.A. 182,-	All-risk 420,-	17.000,-	W.A. 238,-	All-risk 621,-

Wees de prijsverhogingen voor en informeer als vele honderden voor u, vertrouwd en discreet.

BEL NU :

JANSENS KREDIETKANTOOR

VAN GOORSWEGJE 3, HIERDEN, TEL. 03410 - 14423 - 16710

ERMELO, TEL. 03417 - 6150

**KONINKLIJKE
VERENIGING
TER BEOEFENING
VAN DE
KRIJGSWETENSCHAP**

OPGERICHT 6 MEI 1865

Ereleden

Z.K.H. de Prins der Nederlanden
Z.E. Luitenant-Generaal b.d.
M. R. H. Calmeyer
Z.E. Luitenant-Generaal b.d.
D. A. van Hilten
Generaal-Majoor b.d. J. J. de Wolf
Generaal-Majoor b.d.
E. R. d'Engelbronner

Bestuur

Voorzitter
C. Knulst, MWO 4, gen-maj b.d.
Vice-voorzitter
A. T. M. Oonincx, cdre KLu

Leden

C. E. baron van Asbeck
W. Kasteleyn, kol KLu
A. G. C. Kok, lkol marns
J. A. Kusters, ktz

Redacteur

W. Walthuis, bgen b.d.
Molenstraat 78,
4841 CG Prinsenbeek

Secretaris

C. 't Hart, lkol b.d.
Nassaulaan 6,
2712 AX Zoetermeer

Penningmeester

F. A. W. M. Rhoen, kap int
Groenord 392, 2901 AN Alphen
a/d Rijn, girorekening 7 88 28

MARS IN CATHEDRA

15 JUL
1 9 7 8

38

IN DIT NUMMER

Mededelingen van het bestuur 1540

De Franse en de Duitse Gene-
rale Staf, 1640-1945, door dr. G.
Teitler 1541

©

MEDEDELINGEN VAN HET BESTUUR

Binnenkort zal, voor zover althans nog niet geschied, de leden wederom een acceptgirokaart worden aangeboden voor de betaling van de contributie 1978. Het bestuur zal het op prijs stellen indien de betaling voor 1 augustus wordt verricht. Rappeleren, zoals helaas nog veelvuldig nodig blijkt, kost de vereniging node-loos zeer veel geld.

De aandacht wordt gevestigd op de mogelijkheid tot het automatisch doen afschrijven van giro- of bankrekening.

Voorts wordt verzocht adreswijzigingen tijdig te willen zenden aan de ledenadministratie. Het komt nog te vaak voor dat Mars in Cathedra, convocaties en acceptgirokaarten worden geretourneerd met de weinig zeggende PTT-mededeling „Vertrokken” of „Op dit adres onbekend”. Alsdan moet ter ledenadministratie tijdrovend en met onnodige kosten gepaard gaand spuurwerk worden verricht. Wellicht ten overvloede: het adres van de ledenadministratie luidt

J. J. Nijman, Karel Doormanlaan 274,
2283 BB Rijswijk.

Bestuursmutatie

Met ingang van 18 maart jl. is de functie van penningmeester overgenomen door kapitein der intendance F. A. W. M. Rhoen, Groenoord 392, 2901 AN Alphen aan den Rijn.

Voordrachten

Het was niet mogelijk in dit nummer de tekst op te nemen van twee eerder gehouden voordrachten, namelijk die over „Onroerend goed als duurzaam produktiemiddel voor de defensietaken”, gehouden op 7 november 1977 te 's-Gravenhage, en die over „Recente ontwikkelingen in het humanitaire oorlogsrecht”, gehouden op 3 april 1978 te 's-Gravenhage (met een voorgenomen herhaling op 12 april d.a.v. te Breda, die evenwel wegens gebrek aan belangstelling moest worden afgelast). Indien de tekst van beide voordrachten alsnog door de redactie wordt ontvangen zal publikatie in het eerstvolgende nummer plaatsvinden.

MILITAIRE SPECTATOR

Maandelijks ontvangen de leden van de Vereniging de Militaire Spectator.

Ten einde de toezending aan thans nog actief dienende officieren van Land- en Luchtmacht, tevens lid van de Koninklijke Vereniging ter beoefening van de Krijgswetenschap, ook na hun dienstverlating zeker te stellen, wordt belanghebbenden verzocht het secretariaat, Nassaulaan 6, Zoetermeer, in voorkomend geval in te lichten.

De Franse en de Duitse Generale Staf, 1640-1945

Een vergelijkende studie

dr. G. Teitler

Het zou een misvatting zijn te menen dat leden van militaire organisaties altijd naar winstmaximalisatie streven. Zelfs bij krijgslieden van goede wil — niet geprest, niet gehoord, niet misleid — valt van deze veronderstelling niet uit te gaan. Tal van beperkingen kunnen werkzaam zijn die dit streven aan banden leggen. Een van de stringentste vormde wel de riddercode, die het middeleeuwse krijgswezen in kluisters sloeg. Niet alleen schreef deze code matiging voor jegens als gelijke en gelijkwaardig aanvaarde tegenstanders. Ook het individualisme dat hij in de hand werkte, hield de strijdvoering binnen de perken. Winstmaximalisatie kan verder worden verhinderd door overwegingen van „Staatsraison”. Politieke ontwikkelingen die tot voorzichtigheid nopen, wenst men dan niet in de waagschaal te stellen door militaire meevallers al te gretig uit te buiten. Deze gretigheid kan immers onvoorziene weerstanden oproepen, zowel bij de vijand als bij neutrale staten. Matiging is dan geboden en behalve het zwaard dienen diplomatieke middelen op hun bruikbaarheid te worden beproefd. Weer een andere rem op het streven naar winstmaximalisatie is gelegen in het besef niet het uiterste van de eigen middelen te mogen vergen. Niet altijd kunnen de eigen krachten volledig worden ingezet. Een bepaalde militaire inspanning is bijvoorbeeld weinig populair, of men weet zijn krachten voor een belangrijker gelegenheid te moeten sparen. Redenen genoeg, al met al, om militair niet het onderste uit de kan te wensen. Binnen de gegeven grenzen zal echter ongetwijfeld naar een zo gunstig mogelijke uitkomst worden gestreefd. Het behoeft ons zo niet te verbazen dat de praktische en theoretische zijden van de oorlogvoering altijd veel aandacht hebben getrokken. Tactiek, strategie, krijgslisten, organisatie, verzorging, volksverzet, propaganda, enz., al deze hulpmiddelen zijn in de loop der tijden on-

derwerp van studie gemaakt. Wisselingen in de ernst en grondigheid van dit onderzoek kwamen natuurlijk voor. Sommige perioden zijn bepaald steriel geweest in dit opzicht, andere verrassen nog steeds door de diepgang van hun bespiegelingen. Kenmerkend echter voor het merendeel van deze beschouwingen is de algemene bruikbaarheid die in eerste instantie eraan werd toegekend. Deze pretentie vormt echter niet alleen een gegeven, zij is tevens studieobject. Hoe tijdloos zijn deze bespiegelingen en raadgevingen precies? Zijn zij inderdaad voor de eeuwigheid bestemd, of is hen — alle pretentie ten spijt — slechts een beperkte bruikbaarheid eigen? „l'Histoire se répète”, dat is zeker. Het is dan ook denkbaar dat allerlei opvattingen, die men reeds als afgedaan beschouwde, opnieuw hun nut bewijzen. De actualiteit van von Clausewitz, Jomini en Montecuccoli of zelfs van schrijvers uit de Europese of Chinese oudheid kan zo weer worden ontdekt. Enerzijds dwingt deze wisselende waarde van de „klassieken” natuurlijk tot het onverpoosd beheer van hun nalatenschap. Anderzijds echter dient de militaire geschiedenis zich juist van deze wisseling zeer wel bewust te blijven. Bepaald niet alles uit de klassieke geschriften is onder alle omstandigheden even relevant. Naast alle belang dat men aan brokstukken ook toekent, zou het onjuist, zelfs gevaarlijk zijn dit te verabsoluteren. Wat ook de pretenties van de geschriften mogen zijn, zij zijn toch steeds geïnspireerd door aan tijd en plaats gebonden omstandigheden.

Deze nuancering geldt ook het denken omtrent de militaire bevelvoering. Ook ten aanzien van dit organisatieaspect zijn in het verleden frequent praktische aanbevelingen gedaan en theorieën ontwikkeld. Behalve de frequentie valt echter ook de stelligheid van de uitspraken weer op. Wat ver-

der treft is dat dit thema al enige tijd niet meer in de eerste plaats door militairen wordt belicht. Over dit onderwerp is niet de normatieve toon verdwenen. Wél echter wordt deze nu in hoofdzaak aangeslagen door organisatiedeskundigen die zich met bedrijven bezighouden. Het is bij hen, dat — althans in het Westen — ook militairen in de leer menen te moeten gaan. Het grootste probleem daarbij is dan níét dat de bedrijfsorganisatie en de krijgsmacht onderling verschillen vertonen. Deze evidente zaak zal wel niet uit het oog worden verloren. Problematischer is weer de stelligheid die uit de geschriften van klassieke organisatiedeskundigen als Urwick, Fayol, Gulick, Emerson en hun moderne navolgers spreekt [1]. Het streven naar praktisch bruikbare uitspraken is alleszins begrijpelijk. Het is evenwel onjuist en gevaarlijk te menen dat er een tijdloze, „one best way” van organiseren bestaat. De pretenties daarnaar op zoek te zijn of deze te hebben gevonden, dienen met wantrouwen te worden bejegend [2]. Organisatiehandboeken en -voorschriften bezitten nooit meer dan slechts tijdelijke waarde. Verandert de omgeving, dan verandert tevens de wijze daarop doelmatig en doeltreffend te reageren. Zo bezien vormt het opstellen van „organisatieprincipes” een hachelijke zaak. Men lijkt er hoge ogen mee te gooien, terwijl er in werkelijkheid slechts wordt gebluft. Voor het formuleren van stellige uitspraken is een overvloed aan onderzoekmateriaal vereist. Het geeft zo te denken, dat de genoemde organisatiedeskundigen hun ervaringen slechts hebben opgedaan in enkele organisaties en op een beperkt aantal hiërarchieke niveaus. Uit een beperkt blikveld werden uitspraken over het organiseren in het algemeen gedaan. Geen wonder dat men zo van het toepassen van „principes” tot het aanleggen van een keurslijf kwam.

Bij het losrijgen van deze knellende banden is de pioniersarbeid inmiddels verricht. In plaats van het „principedenken” wordt nu meer en meer ernaar gestreefd het functioneren van een organisatie (of delen, of niveaus daarvan) in samenwerking te zien met de technische middelen waarmee moet worden gewerkt, en de omgevingsprikkelers waarop moet worden gereageerd [3]. Het merkwaardige verschijnsel doet zich nu voor dat binnen de krijgsmacht deze benaderingswijze al wél op het laagste organisatieniveau is beproefd. De studies van de Amerikanen Marshall, Jano-

witz, Shils en Stouffer uit de Tweede Wereldoorlog zijn gemeengoed geworden [4]. Het is echter zeer wel mogelijk dat deze aanpak nog geruime tijd tot dit niveau beperkt zal blijven. Voor de hogere organisatielagen blijft dan de neiging bestaan ideale werkstructuren, taakafbakening en arbeidsstromen te bepalen. Voor deze organisatie-regionen behoudt het principedenken zo zijn aantrekkingskracht. Gezegd moet trouwens worden, dat ook het onderzoek-nieuwe-stijl naar bedrijfsorganisaties zich met enige voorliefde (en gemakzucht) op het geduldige laagste niveau blijft richten. Ook bij dit onderzoek blijven topniveaus maar al te vaak buiten beschouwing.

Juist echter dit hogere niveau van de bevelvoering vormt het onderwerp van dit artikel. Een aantal grenzen kon daarbij echter niet worden overschreden. In de eerste plaats doet de tijdgrens zich gelden. Van het begin van de 17e eeuw loopt in de militaire geschiedenis zeker geen ononderbroken lijn naar het heden. Toch deden zich omstreeks deze tijd enige belangrijke veranderingen voor en slechts wat in déze wijzigingen wortelt, bezit voor de wording van de moderne militaire organisatie directe relevantie. Aangezien dat wel zeer in het bijzonder voor de organisatie van de bevelvoering geldt, vangt deze studie eerst aan bij het begin van de 17e eeuw. In de tweede plaats zal de aandacht beperkt blijven tot de bevelvoering binnen de krijgsmacht. De verhouding tussen het militaire en politieke leiderschap van een staat valt dus grotendeels buiten het hier gekozen kader. In de derde plaats zal van de krijgsmachtdelen slechts de landmacht in de beschouwingen worden betrokken. Gezien het beginpunt van de studie komt de luchtmacht vanzelfsprekend niet in aanmerking. Ook de zeemacht zal echter terzijde worden gelaten; de problemen en ontwikkelingen die zich ten aanzien daarvan hebben voorgedaan, zijn dermate complex en van een bijzonder karakter dat zij een aparte behandeling behoeven. Dat geldt dan ook voor gecombineerde operaties. In de vierde plaats zal slechts aandacht worden besteed aan de ontwikkelingen in twee staten: Frankrijk en Brandenburg-Pruisen-Duitsland. Deze beperking valt op twee gronden te rechtvaardigen. Ten eerste zijn de militaire ontwikkelingen in deze beide staten lange tijd van toonaangevend belang geweest. Organisatorische wijzigingen elders waren vaak niet

meer dan getrouwe kopieën van een Frans of Duits voorbeeld. Ten tweede hebben juist daarom de Franse en Duitse ontwikkelingen vele handboekschrijvers tot hun aanwijzingen geïnspireerd. Aangezien echter deze ontwikkelingen andere banen volgden, valt de beperktheid van „principes” er dankbaar mee te illustreren.

De militaire revolutie

Niet ten onrechte spreekt men voor het tijdvak 1560-1660 van een militaire revolutie [5]. Het begin daarvan vormde de vraag hoe de kracht van het voetvolk en de ruitserij met vuurwapens viel te combineren. Voor de ruitserij werd deze combinatie voorlopig hoogst onbevredigend geregeld. In de „caracole” werd met ruitseripistolen gevochten en het schokpotentieel van het paard werd niet benut [6]. Slechts de Spaanse ruitserij — vooral gebruikt voor het patrouilleren van vijandig platteland — wist buiten de caracole om tot effectief optreden te geraken. Daartoe had zij zich echter wél eerst de Turken tot voorbeeld moeten stellen [7]. Voor het voetvolk was de combinatiepoging voorlopig uitgemond in de Spaanse tercio, een eenheid, wisselend in sterkte van 1600 tot 3000 man. Over de doelmatigheid van deze formatie wordt verschillend geoordeeld. Zeker is in elk geval dat haar combinatie van pieken en schutters betrekkelijk onhandig bleef. Het aantal schutters was vergroot, maar daarvan viel toch nog maar weinig offensieve kracht te verwachten. Omgekeerd bleef het aantal piekeniers groter dan strikt noodzakelijk was. Een piekenier in het midden van de formatie kon immers maar zelden zijn wapen tot gelding brengen [8].

In de noordelijke Nederlanden werd tegen het einde van de 16e eeuw een aantal belangrijke verbeteringen ingevoerd. Prins Maurits en zijn neef, de Friese stadhouder, experimenteerden hier met kleinere, minder diepe formaties. Aangezien deze toch een eenheid moesten blijven vormen, leidde deze wijziging enerzijds tot voortdurende exercities en een verbetering van de commandotaal, anderzijds tot de ontwikkeling van een min of meer vaste hiërarchie van officieren en onderofficieren. Voor de ruitserij hield men het echter nog op de caracole [9]. Wat de infanterie betrof, bleek bovendien dat er met de nieuwe opzet wel een

schrede voorwaarts was gedaan, maar dat anderzijds het offensieve vermogen gering was gebleven. Onder de Nederlandse politiek-geografische omstandigheden bleek dit geen al te groot probleem. Op de Duitse vlakten kwam de aanpak echter in moeilijkheden. De protestantse Duitse vorsten hadden deze Nederlandse hervormingen overgenomen, maar bleken tegen de inmiddels verkleinde Habsburgse tercio's niet altijd even gelukkig in de strijd [10]. Een nieuwe tactisch-organisatorische doorbraak was aan Gustaaf Adolf te danken [11]. De Zweedse infanterieformaties werden verkleind en minder diep dan de Nederlandse opgesteld. Wel echter nam het aantal pieken toe. Het kleinere aantal schutters werd echter geoefend in het afgeven van salvo's, zodat zijn optreden toch op maximaal effect was gericht. Nieuw was ook dat van de piekeniers geen passiviteit werd verwacht in de tijd dat de schutters moesten herladen. Juist dan dienden zij de door het salvo geslagen bressen verder uit te diepen. Minder gelukkig echter was de Zweedse koning in zijn benadering van het ruitserprobleem. De futiliteit van de caracole was hem niet ontgaan, en hij poogde deze manoeuvre met het schutterssalvo te combineren. Het verschillende marstempo van de ruiters en de schutters leidde echter tot problemen die niet werden opgelost. Voor de artillerie ten slotte voerde de Zweedse vorst lichtere en verplaatsbare stukken in en deed hun aantal stijgen. Het regimentsstuk werd een 3-ponder die dezelfde taak kreeg toebedeeld als de schutters: het slaan van bressen in de vijandelijke gelederen.

Ook in strategisch opzicht bracht de militaire revolutie veranderingen [12]. Voor Europese verhoudingen groeiden de oorlogen tot ongekende omvang uit. Tot in West- en Oost-Indië reikten de uitlopers van deze conflicten, en de factor „sea power” kwam daarbij voor het eerst tot zijn recht. Uit de 16e eeuw dateerden reeds de rivaliteit tussen de huizen Habsburg en Valois en het conflict tussen Spanje en de Nederlanden. Dit laatste conflict bracht Spanje trouwens ook in open oorlog met Engeland. Gecomplieerder nog raakten de verhoudingen in de Franse burgeroorlogen en de Dertigjarige oorlog. Frankrijk en de Habsburgse machten konden daarbij in elkanders troebele water vissen. Ook Zweden en de Nederlandse republiek hadden trouwens belang bij de

uitkomst van de Duitse krijg. Bovendien kon Spanje — nu de zeeweg was gesloten — slechts een steunpunt in de Nederlanden behouden wanneer de „Spaanse weg” open bleef. Deze levensader liep uit Italië over de Alpen door Franche Comté en het Rijnland verder naar het noorden. De uitslag van de Duitse oorlog besliste mede over het lot van deze weg en liet de Spaanse kroon dus niet koud. Bovendien speelde in Europa de Turkse macht nog steeds een belangrijke rol. Gezien de verhoudingen op de kaart is het niet verwonderlijk dat Frankrijk er geen bezwaar tegen had de sultan tegen de keizer op te zetten.

Deze strategische schaalvergroting culmineerde voorlopig in de Dertigjarige oorlog. Zo opperde de keizerlijke veldheer Wallenstein zelfs het plan een kanaal door Sleeswijk-Holstein te graven om een Spaanse vloot tegen de Zweedse aanvoerlijnen te laten opereren [13]. Het plan was al even ambitieus als utopisch. Dat een Spaanse vloot ongeschonden de Noordzee zou passeren, was ondenkbaar. Oquenda's lot in 1639 was duidelijk op dit punt. Ook op het terrein van de strategie was het Gustaaf Adolf die het praktische met het ambitieuze wist te verenigen [14]. Door zijn actisch-organisatorische hervormingen had hij zich een krijgsmacht geschapen waarmee hij veldslagen wist te kunnen winnen. Hij schuwde de strijd zo niet, maar was zich tevens ervan bewust dat eerst een lange reeks van slagen de keizerlijken op de knieën kon dwingen. Dit besef noopte hem een strategisch plan te ontwerpen, dat niet alleen rekening hield met de kracht van de keizer maar ook met de eigen logistieke kwetsbaarheid. Het plan voorzag in een geleidelijke uitbreiding en verzekering van territoriale bases. Elk daarvan werd met forten versterkt en overal legden de Zweden magazijnen aan. Aan de onderlinge verbindingen via wegen en rivieren besteedden zij extra zorg. Elk gebied vormde zo een zelfstandige en onafhankelijke eenheid, maar was tevens schakel in een groots en weloverwogen plan. Het Zweedse uitgangspunt lag aan de Pommerse kust, en daar werd dan ook de eerste basis gevestigd. Van daaruit richtten de Zweden hun aandacht op Silezië en Saksen, om vervolgens een grote boog door Noord-Duitsland in de richting van de Rijn en de Nederlands-Franse bondgenoot te maken. Het volgende bastion werd in Zwaben ingericht.

De aanvoer van Spaanse troepen uit het zuiden viel van daaruit te beletten, en een mars op Wenen lag in het verschiet. Gustaaf Adolfs dood, de uitputting van het Duitse land en de nog altijd precare verbindingen tussen de bases deden het Zweedse plan echter mislukken. Veelvuldig werden nog veldslagen geleverd, maar het verband met een overkoepelend plan raakte zoek. De campagnes ontvaardden meer en meer in plundertochten.

Deze uitweiding over tactische en strategische zaken past om verschillende redenen in dit artikel. De eerste is, dat het nieuw bewapende en getrainde Zweedse leger „staats” en staand werd, en voortdurend groeide [15]. Een nationale militee vormde de kern van het Zweedse leger. Deze opbouw stelde niet alleen de trouw van de soldaten aan de veldheer-koning veilig, maar vereenvoudigde ook hun betaling. Zweedse grond was er immers in overvloed. Dat Zweden geen feodaal stelsel had gekend, vergemakkelijkte bovendien de bevelvoering. Geen hoog-adellijke ambtsdragers hadden zich hier tussen de vorst en de krijgsmacht kunnen plaatsen. De uitbreiding van de staatsmacht werd daardoor vanzelfsprekend begunstigd.

Hoewel de overige Europese staten de Zweedse eigenaardigheden misten, was het voorbeeld aantrekkelijk genoeg om het met eigen middelen na te streven. Overal in Europa trachtten zo de vorsten in de tweede helft van de 17e eeuw hun greep op de krijgsmacht te verstevigen. De dood van Wallenstein — al te zelfstandig veldheer — bewees dat de tijd van landsknechten en condottieri lang genoeg had geduurd [16]. Na de greep van de hoge adel en „particuliere ondernemers” op het leger te hebben gebroken, moest de vorst natuurlijk wél zorgen voor eigen beheers- en verzorgingsinstrumenten. Overal werden zo ministeries voor leger- en marinezaken opgericht en met vergaande bevoegdheden toegerust. Bovendien moest de staat aan financiële middelen zien te komen om zijn krijgsmacht te onderhouden. De zegenschap van de Standen over de toekenning en besteding van deze gelden diende daarbij liefst ongedaan te worden gemaakt. Slechts in Engeland zou de vorst bij dit streven een nederlaag lijden.

Overal elders moesten de Standen vele schreden

terug. Terzelfder tijd spreidden de vorsten een grote vindingrijkheid ten toon bij het aanboren van nieuwe financiële bronnen. Koninklijke domeinen werden verpacht, nieuwe belastingen geheven, nieuwe ambten ingesteld en verkocht, nieuwe monopolies verstrekt, het geld in waarde verminderd, nieuwe kredietvormen ontwikkeld en een enkele keer zelfs het bezit van een minderheidsgroep geconfisqueerd [17]. De verzorging van de krijgsmacht werd met dit alles ter hand genomen door het Zweedse magazijnstelsel te perfectioneren. Zowel Frankrijk als Oostenrijk namen daarbij niet alleen het bevoorradingsaspect van deze instelling over. Ook het strategische element bezat voor deze staten aantrekkelijke kanten. Frankrijk legde zijn forten en magazijnen aan met het oog op de expansie in de richting van de Rijn [18]. Oostenrijk paste het stelsel aan bij de reeds uit de 16e eeuw daterende „Militärgrenze” op de Balkan [19]. Bovendien werd overal aandacht geschonken aan de uniformering van de soldaten, de standaardisering van wapens en de productie van schoeisel en kleding. Het daarbij aanknopende mercantilisme was een militaire leer, vertaald in economische termen [20].

De Europese legers groeiden, werden op permanente leest geschoeid en vielen toe aan de staat. Hun verzorging leidde bovendien tot een tevoren ongekende bloei van het stafstelsel. Dit systeem, gericht op de leniging van de materiële noden van de soldaat, was nauw met het staatsapparaat verbonden. Een naast (en potentieel tegenover) de overheid staande kwartiermeesterstaf was een van de euvelen uit het recente verleden. Met Wallensteins dood wisten de vorsten aan deze regeling een einde te maken. Zij zou niet terugkeren onder het Ancien régime. Integendeel, juist met behulp van de kwartiermeesterstaf wist de vorst de krijgsmacht nu van verdere zelfstandigheid te beroven. De zeer omvangrijke staatszorg maakte bijvoorbeeld de legertros aanzienlijk kleiner. Niet langer behoefde de soldaat voor zijn materiële verzorging een beroep te doen op zijn meetrekkende gezin. De staat wist zo niet alleen dit meereizen te voorkomen, een volgende stap was de soldaat het huwen te verbieden. In Frankrijk kwam het inderdaad zo ver, en niemand anders dan de vorst kon zo over de loyaliteit van zijn militairen beschikken [21]. Het Franse stafstelsel

steunde trouwens in hoofdzaak op niet-militairen [22]. Minister Le Tellier, sedert 1643 actief als hervormer van het Franse leger, schakelde bij alle administratieve en logistieke taken zijn intendanten in. Deze burgerambtenaren begeleidde de legers op al hun tochten, en de officieren hadden hen in administratieve zaken te gehoorzamen. Slechts de bevelhebbers konden zich aan dit toezicht onttrekken. De intendanten hielden de sterkte van de formaties bij, hielden toezicht op de soldijbetaling, arresteerden van misdrijven verdachte militairen, confisqueerden hun goederen, en rapporteerden rechtstreeks aan de minister. Kwam de soldij niet tijdig bij de regimenten aan, dan waren zij tevens bevoegd papiergeld uit te reiken. Le Tellier's zoon Louvois nam in 1662 het legerbeheer in handen. Onder hem kwamen „Bureaux de guerre” tot stand, die de organisatorische bekroning vormden van het intendantenapparaat. Het hoofd van deze instellingen hield toezicht op alle personeelsaangelegenheden en gebood rechtstreeks over de Kwartiermeester-Generaal. Onder deze figuur ressorteerden dan weer diverse „Major-Généraux” als inspecteurs van de verschillende wapens en van de magazijnen.

Ook in Brandenburg-Pruisen moest het staatsapparaat het staande en groeiende leger zien mogelijk te maken. Meer nog zelfs dan in het zoveel welvarender Frankrijk vormde de staat daarvoor een absoluut onmisbare basis [23]. Voor het onderhoud en de verzorging van de troepen werd het land in „Kreise” verdeeld. Aan het hoofd van deze gebieden kwam een „Landrat” te staan, die verantwoordelijk was voor de verzorging van de daar gelegerde en de doortrekkende troepen. De Landräte zagen zo toe op de verpleging, voeding en rekrutering. Zij wezen kwartieren aan, hieven belasting en betaalden daarmee de soldaten. Net als in Frankrijk werden dus burgerambtenaren verantwoordelijk gesteld voor een mengeling van bestuurlijke en militair-verzorgde taken. Boven de Landräte stonden diverse „Kriegskammer”, die door de Grote Keurvorst (1620-1688) met het bestuur van de koninklijke domeinen tot zg. „Bezirksregierungen” werden samengevoegd. De vorstelijke privébezittingen werden zo met het civiel-militaire staatsapparaat versmolten, een ijver die de Franse inspanningen nog achter zich liet.

Een veldmaarschalk was verder voor zowel militaire als verzorgingstaken aan het hoofd van het leger geplaatst. In 1712 werd deze laatste verplichting echter aan een „Generalkommissariat” overgedragen. Dit orgaan raakte een tiental jaren later gekoppeld aan de Bezirksorganisatie, en groeide uit tot „Generaldirektorium”. De rechtstreekse voorloper van het Pruisische ministerie van oorlog was daarmee geschapen. Ook deze ontwikkeling geeft duidelijk aan hoe belangrijk de absolute vorst de kwartiermeesterfunctie vond. Men is zelfs geneigd te stellen: „te belangrijk om aan militairen over te laten”.

Het Zweedse stafstelsel — voorbeeld voor Europa — had de nadruk gelegd op de opbouw van een bevoorradingsapparaat. Gezien de positie van de Zweedse legers in Duitsland is dit accent niet verwonderlijk. Van belang was verder dat deze staf niet onder een minister was geplaatst, maar onder de koning-veldheer ressorteerde. Dat de vorst zijn legers persoonlijk in de strijd voerde, had voor de kwartiermeesterorganisatie belangrijke gevolgen. Te meer, aangezien het bevoorradingsstelsel onderdeel vormde van een koninklijk-strategisch plan. Frankrijk, dat veel van het Zweedse militaire bestel had overgenomen — compleet met enkele Zweedse regimenten — kon deze constructie echter niet aanvaarden. Het was in dat land niet gebruikelijk dat de koning metterdaad het veldheerschap vervulde [24]. De vorst delegeerde zoveel mogelijk militaire zaken aan zijn minister van oorlog. Anders dan onder Gustaaf Adolf werd in Frankrijk deze minister de dominante figuur bij het kwartiermeesterbeleid. Ten gevolge van deze wending werd dit nu op een wijze aangepakt die aansloot bij de Franse stijl van bureaucratiseren.

Meer dan in de overige Europese staten waar het Zweedse stafstelsel werd nagevolgd, kwam zo een tamelijk rigoureuze specialisatie in taken en bevoegdheden tot stand. Ook het aantal ambtenaren kon er sneller dan elders groeien. Veel meer ook dan in andere staten bleven burgerambtenaren verantwoordelijk voor en dominant in militair-bestuurlijke zaken [25]. Zoals hierboven werd vermeld, maakte ook Brandenburg-Pruisen van dit instrument gebruik. Ook hier werden burgerambtenaren met vele civiel-militaire taken belast. Méér dan in Frankrijk bleven hier militairen echter bij

de kwartiermeesterfuncties betrokken. Voor een belangrijk deel valt deze opzet te verklaren uit een door Pruisen strikter volgen van het Zweedse voorbeeld. Anders immers dan in Frankrijk voerde de Grote Keurvorst zijn legers persoonlijk in de strijd. Deze combinatie van het koning- en het veldheerschap bracht zo binnen de staf, behalve alle burgerambtenaren, toch ook een aantal militairen rechtstreeks onder de vorst. De kwartiermeester-Generaal van de Grote Keurvorst (een genieofficier) was bovendien verantwoordelijk voor de vestingbouw en voor de keuze van marsroutes en kampementen. Onder hem ressorteerden militairen, belast — tijdens campagnes — met het politietoezicht, de militaire rechtspraak, de voedsel-, kleding- en schoeiselvoorziening en de legering van de soldaten [26].

De militaire revolutie ving aan met tactische problemen en mondde uit in een geheel nieuw legerbestel. Deze ontwikkelingen begunstigen de uitbreiding van de kwartiermeesterstaf, maar daarbij trad tussen Frankrijk en Brandenburg-Pruisen dus al een accentverschil naar voren. In geen van beide staten echter werd de Kwartiermeester-Generaal bij de voorbereiding of uitvoering van veldtochten en veldslagen betrokken. Zelfs de bemoeienis met de marsroutes betekende niet dat deze persoon door de veldheer bij het uitstippelen van een krijgsplan werd gehoord. Integendeel, zijn activiteiten bleven van strikt uitvoerend-verzorgende aard. De tijden waren er nog niet naar om ook maar iets af te doen aan de macht van de veldheer. Of deze nu de vorst persoonlijk of slechts een lid van de hoge adel was, het autocratische leiderschap was te hecht geworteld om aan adviseurs of krijgsraden formele status toe te kennen. In de Franse en Pruisische kwartiermeesterstaven werd bovendien meer op capaciteiten dan op adellijke afkomst gelet. Dat maakte het ook niet waarschijnlijk dat de leden van de adel zich een informeel adviseurschap zouden verwerven. Daarvoor hing „bekwaamheid” in de absolutistische staat nog te nauw samen met een bedenkelijk lage sociale afkomst. Zeker, hoogst bekwame leden van de Derde Stand slaagden soms erin de hoogste staatsposten te bezetten. Het officierscorps bleef voor hen echter grotendeels gesloten. Slechts bij de ambachtelijke wapens als artillerie en vestingbouw werden zij in kleine aantallen geduld [27].

Frederik en Napoleon

In de 18e eeuw veranderde er gedurende lange tijd maar weinig aan het bovengeschetste beeld. Oorlogen werden betrekkelijk frequent gevoerd, maar leidden niet tot ingrijpende politieke veranderingen. Frankrijk werd door steeds wisselende Europese coalities van een verdere uitbreiding van zijn invloedssfeer afgehouden, terwijl Pruisen geleidelijk zijn positie in Noord-Duitsland kon versterken. In het algemeen echter kostten kleine politieke of territoriale voordeeltjes enorme militaire inspanningen. Het is dan ook niet ver bezijden de waarheid van een Europees machtsevenwicht te spreken. Alle oorlogen ten spijt werd dit niet uit balans gebracht. Alleen Engeland wist — overzee — door zijn deelgenootschap aan de anti-Franse coalities belangrijke voordelen te behalen.

De legers bleven staats en staand. Ook ten aanzien van de kwartiermeesterstaven veranderde er weinig. De verzorging van de troepen eiste hun aandacht op, maar van verdere invloedsuitbreiding of toevoeging van nieuwe taken was geen sprake. Enkele ontwikkelingen hadden daarin verandering kunnen brengen, maar ook deze kwamen voorlopig nog niet tot hun recht. Een eerste betrof de groei van de legers. De capaciteit van de magazijnen en legerbakkerijen was nog tamelijk beperkt, en deze omstandigheid dwong een veldheer regelmatig zijn strijdkrachten in verschillende korpsen te verdelen. Ook het feit, dat in de 18e eeuw dikwijls op meer fronten tegelijk werd gevochten, noopte vaak tot deze stap. Een gevolg van deze ontwikkeling had kunnen zijn dat de veldheer behoefte kreeg aan een soort van specialisten in coördinatieproblemen. Er moest het opperbevel immers veel aan zijn gelegen de verschillende korpsen toch steeds naar zijn wensen te schikken. Verder konden voor de coördinatie van de troepenbewegingen betrouwbare kaarten steeds minder worden gemist. Ook informatie over de manoeuvres van de vijand werd van steeds groter belang. Tot slot was het voor de coördinatie van de fronten en van het „getrennt marschieren” beslist noodzakelijk dat voortaan geschreven in plaats van gesproken bevelen zouden uitgaan [28]. Zeker in Pruisen deed zich deze kans op vergroting van de staforganisatie voor. Juist deze staat immers moest voortdurend rekening houden met

een meerfrontenoorlog en dus met een splitsing van het leger. Bovendien was Pruisen beslist armer dan Frankrijk of Oostenrijk. Zo dwong ook de noodzaak de magazijnen niet te zwaar te belasten tot deze maatregel. En inderdaad, van 1758 af werden de taken van de Pruisische Kwartiermeester-Generaal verruimd. Behalve op de vanouds aan hem toevertrouwde opdrachten had hij zich voortaan ook te richten op het verzamelen van inlichtingen over vijandelijke troepenbewegingen [29]. Gezien echter tegen de hele achtergrond van de coördinatie noodzaak had dat niet zoveel te betekenen. Dat er niet méér gebeurde, valt aan de volgende factoren te wijten. Ten eerste beleefde de Pruisische traditie, dat de vorst zijn troepen persoonlijk leidde, met Frederik de Grote een nieuw en glanzend hoogtepunt. Dat deze autocratische figuur zich aan het hoofd van het leger stelde, betekende echter wél dat het belang van helpers niet al te hoog werd aangeslagen. Waar troepenbewegingen moesten worden gecoördineerd maakte hij dan ook geen gebruik van de diensten van zijn kwartiermeesterstaf. De persoonlijke greep op zijn leger meende Frederik beter te kunnen behouden door „Flügeladjutanten” en „Brigademajors” met opdrachten, bevelen en boodschappen tussen het hoofdkwartier en de verspreide legerkorpsen heen en weer te laten reizen. Een specialistische staf daarvoor creëren kwam de koning-veldheer minder geslaagd, wat minder persoonlijk voor [30]. Voor het veilig stellen van zijn persoonlijke leiderschap waren de boodschappers Frederik trouwens nog niet voldoende [31]. Werd uitbreiding van de kwartiermeesterstaf hierdoor al beknot, veel verder nog ging de opkomst van de „Adjutant-General”. Deze werd aan het hoofd gesteld van een koninklijke privé-staf en kreeg in hoofdzaak met officiersbenoemingen en -promoties te maken. Onvermijdelijk echter kwam deze instelling tussen de vorst en de kwartiermeesterstaf te staan. Dit embryo van het latere „Militärkabinett” kon zelfs — dank zij zijn frequente contacten met de koning — het hoofd van de kwartiermeesterstaf overvleugelen. Vooral kwam dat tot uiting in de schepping (tijdens de Zevenjarige Oorlog) van verscheidene van deze Adjutanten-General. Frederik verbond deze personen aan de hoofdkwartieren van zijn legers, en het was zo weer buiten de Kwartiermeester-Generaal om dat de vorst zijn hoogste officieren werk uit handen nam. Tevens werden de Ad-

jutanten-General voor inspectietaken aangewezen. De Pruisische koning kon zo uiteindelijk over drie infanterie- en twee cavalerie-inspecteurs beschikken. Na beëindiging van de Zevenjarige Oorlog werd hun aantal weer tot één verminderd, waarbij echter wél voor korte tijd een fusie met het kwartiermeester-generaalschap tot stand werd gebracht. Belangrijke consequenties waren aan deze koppeling echter niet verbonden en zij werd dan ook al spoedig weer ongedaan gemaakt. Het Generaldirektorium — hoogste instantie in militair-bestuurlijke aangelegenheden — was inmiddels omgezet in een „Ober-Kriegskollegium”. In dit ministerie werden drie afdelingen ondergebracht: voor algemene legerzaken en mobilisatie, voor uitrusting en bevoorrading, en voor de verpleging van gewonden. Zowel de Adjudant-Generaal als de Kwartiermeester-Generaal kwamen onder dit Kollegium te ressorteren. Beiden behielden echter een grote mate van zelfstandigheid en de invloed van de laatste nam zelfs weer toe toen de Koninklijke „Kartenkammer” aan zijn staf werd toegevoegd.

Tot slot valt als reden voor de beperkt blijvende invloed van de kwartiermeesterstaf te wijzen op de schematische, aan nauw luisterende regels gebonden strijdvoering uit de 18e eeuw [32]. Een toenmalig leger was — wat de soldaten betrof — hoofdzakelijk samengesteld uit vreemdelingen en uit wat toen als het onproductieve uitschot van de samenleving werd beschouwd. Slechts door een bijzonder straffe discipline konden deze soldaten in de strijd worden gevoerd. Het sprak zo vanzelf dat met hen alleen die gevechtshandelingen konden worden ondernomen, waarbij zij voortdurend binnen het controlebereik van hun officieren en onderofficieren bleven. Tirailleursacties, nachtelijke aanvallen en achtervolgingen vielen buiten dit bestek. Wat overbleef waren paradeachtige manoeuvres, die bij een verhoging van de vuursnelheid onder de soldaten steeds veel slachtoffers eisten. De controlekansen die deze manoeuvres boden, wogen echter zwaarder en het verlies aan soldaten werd daaraan opgeofferd. Juist echter deze paradeachtige vechtsijl leende zich uitstekend ertoe met behulp van dienstvoorschriften nauwkeurig te worden bepaald. Een autocratische opperbevelhebber liet zijn ondergeschikten in strategisch opzicht al niet de vrije teugel. Door deze dienstvoorschriften kwam er ook in tactisch opzicht weinig

van terecht. Bevelvoerders bleef zo maar weinig gelegenheid hun stempel op een gevecht te drukken. Experimenteren deed (soms) alleen de allereerste leiding. Lagere commandanten konden weinig méér doen dan vaste schema's volgen. In hoeveel delen een leger zo ook werd gesplitst, aan officieren die de ondercommandanten hielpen „in de geest van het opperbevel te handelen” was nauwelijks behoefte. De dienstvoorschriften volstonden, te zamen met 's konings boodschappers, om deze conformiteit af te dwingen. Specialisten daarvoor aanwijzen leek een overbodige luxe.

In Frankrijk kreeg de onvrede met deze wijze van vechten meer kans zich te uiten dan in Pruisen. Wederom moet in dit verband worden gewezen op het belang van het ontbreken van een vorst-veldheertraditie: verder dan het soms bijwonen van een veldslag lieten de Franse koningen het niet komen. Het zal duidelijk zijn, dat een Franse commandant aan dit gebruik een grotere speelruimte overhield dan zijn Pruisische collega. De Zevenjarige Oorlog, die in Pruisen juist het alomvattende (maar tevens verstikkende) genie van de veldheer-koning leek te bevestigen, gaf zo in Frankrijk gelegenheid tot vergroting van de kwartiermeesterstaf. De drijvende kracht daarbij was luitenant-generaal Pierre Bourcet (1700-1780) [33]. Onder de hervormingsgezinde minister Choiseul kreeg deze officier gelegenheid de lessen uit die voor Frankrijk weinig gelukkige oorlog te trekken. Als hoofd van het Militaire College te Grenoble had Bourcet bovendien het belang van een gedegen militaire opleiding beseft. Basis van de kwartiermeesterstaf werd nu meer nog dan vroeger een strenge selectie op dit punt. De staf zelf werd omgedoopt in „Service d'Etat-Major des Logis des Armées”. Na de val van Choiseul in 1771 werd deze organisatie weliswaar als te kostbaar (dat wil zeggen, als te nauw verbonden met deze minister) opgeheven, maar een aantal stafofficieren werd toch aangehouden. De Franse betrokkenheid bij de Amerikaanse Vrijheidsoorlog deed trouwens het gemis van de staf direct weer gevoelen. In 1783 werd hij zo onder de leiding van de markies d'Aguesseau onder de naam „Corps d'Etat-Major de l'Armée” heropgericht. De opvattingen van Bourcet over het belang van een gedegen opleiding, het gebruik van kaarten, het afwisselend dienst doen bij de staf en een regiment,

zels van krijgsgeschiedenis en een soort van staf-reizen, kwamen in deze opzet opnieuw tot hun recht. Voor zover na de revolutie enkele leden van deze staf ook in Pruisen belandden, drongen deze ideeën ook daar in het leger door.

De Franse revolutie maakte een einde aan het legerstelsel van het Ancien Régime. Naar zou blijken vormden echter noch het revolutionaire, noch het Napoleontische krijgsbestel een gunstige voedingsbodem voor het ontkiemen van de door Bourcet gezaaide ideeën [34]. Weliswaar werd reeds in 1792 weer een „Etat-Major Général” in het leven geroepen, maar de opzet van zijn voorganger viel daarin niet meer te herkennen. Wat het militaire belang van het revolutionaire en Napoleontische tijdvak ook is geweest, in het stafstelsel bracht het geen principiële veranderingen teweeg. Conscriptiemaatregelen deden de Franse legers snel groeien. Door de vlucht van vele edelen slonk bovendien het officiersaantal, zodat om twee redenen getalenteerde officieren en onderofficieren snel promotie konden maken [35]. De vijand stond aan de grenzen en voor opleiding en training ontbrak zo de tijd. Bovendien dwong de contrarevolutionaire dreiging zoveel mogelijk officieren direct bij de troependienst in te schakelen. Een snelle carrière lag daarbij zeker voor hen in het verschiet. Van belang is echter te onderkennen dat het criterium voor deze carrière werd gevonden in het behalen van militaire successen zonder de steun van een staf. Het magazijnstelsel verviel bovendien en de troepen leefden weer als vanouds van het land. Hun actieradius en snelheid namen op deze wijze natuurlijk toe, maar ook in dit opzicht raakte de staf voorlopig buiten spel. In plaats van op systematische voorbereiding en studie werd zo de nadruk gelegd op improvisatie en op „aangeboren” militair talent. De krachtexplosie van het revolutionaire en Napoleontische Frankrijk zou zonder deze ingrediënten niet mogelijk zijn geweest. De keerzijde van deze medaille was echter, dat het stafstelsel van een door Bourcet moeizaam veroverd voetstuk werd gestoten. Het credo van de nieuwe oorlogvoering werd dat een bevelhebber een genie was — of althans behoorde te zijn — en geen behoefte had aan stafondersteuning. De bevelhebber voerde aan in de strijd en was zelf actief op het slagveld.

Dit credo overdreef, maar ten opzichte van Gus-

taaf Adolf en Frederik de Grote was het verschil niet zo groot. Men mag echter niet vergeten dat juist nog onder Bourcet de kwartiermeesterstaf op het punt stond méér te worden dan louter verzorgingsapparaat. Deze officier zag de staforganisatie niet slechts als technisch hulpinstrument. Ook als adviesorgaan voor de bevelhebber zou zij diensten kunnen verlenen. Van deze opzet kwam nu in Frankrijk weinig meer terecht. De staf die Napoleon op diens veldtochten begeleidde, was weer op de traditionele taken gericht. Slechts de informatieverzameling en -verwerking waren erbij gekomen. Ook deze toevoeging was echter niet geheel nieuw. Pruisen immers was daarin al voorgegaan. Wél echter wist Napoleons stafchef, Berthier, zich met deze taak tot onmisbare steun te verheffen. Napoleons behoefte aan informatie was dan ook nauwelijks te bevredigen [36]. De keizer liet over elk regiment en alle hogere officieren gegevens bijhouden, die — gebundeld in de „Livrets de la Guerre” — op alle veldtochten werden meege-sleept. In de „Feuilles de Mouvement” liet hij de troepenbewegingen bijhouden, en zijn op- en aanmerkingen over allerlei van belang geachte personen werden opgetekend in de „Livrets du Personnel”. Tot slot werd in de „Livrets des Armées Etrangères” aantekening gehouden van de legers van vijandige en verbonden staten. Al deze informatie werd in het Grote Hoofdkwartier ondergebracht en stond de keizer tijdens alle campagnes ter beschikking. Berthier had deze gegevens — ook die van de maarschalken binnenkwamen — te selecteren en te ordenen alvorens ze aan de keizer voor te leggen. Aan deze activiteiten dankte hij zijn bijnaam „le Canal” [37].

Om Berthiers positie beter te begrijpen, is het dienstig de inrichting van het keizerlijke hoofdkwartier in het kort uiteen te zetten. Het was onderverdeeld in „Maisons”, waarvan er gewoonlijk zeven waren: dat van de keizer, van Berthier, van de legerintendanten, van de artillerie- en pioniersinspectie, van de betaalmeester-generaal en dat van het hoofd van de Garde. Een enkele maal werd nog een afzonderlijk „Maison” voor de minister van buitenlandse zaken aan de organisatie toegevoegd [38]. De keizerlijke afdeling binnen het Grote Hoofdkwartier omvatte ten eerste Napoleons persoonlijke kabinet, waarin hoofdzakelijk secretarissen en archivariissen werkzaam waren.

Verder telde zij een afdeling voor hofceremoniële zaken en voor de lijfarts, een topografisch bureau en een afdeling van adjudanten en ordonnansen. De leden van deze laatste afdeling functioneerden enerzijds als 's keizers „ogen en oren”, anderzijds als verbindingsschakels met de maarschalken en lagere commandanten. Ook werden zij wel bij zelfstandige militaire missies en diplomatieke taken ingezet. Met behulp van deze organisatie werkte Napoleon aan de voorbereiding en uitvoering van zijn campagnes. Zijn plannen ontwierp hij echter zelf, en in de opdrachten aan zijn maarschalken werd elk slechts een brokstuk van het geheel onthuld [39].

Onder deze keizerlijke afdeling stond die van Berthier. Deze was uit drie secties opgebouwd: een persoonlijk kabinet, waarin ook het hoofd van de spionagedienst werkzaam was, een topografisch bureau en de Generale Staf. Deze laatste eenheid was zelf ook weer in drieën gedeeld. In de eerste sectie werden Napoleons bevelen en opdrachten uitgeschreven en verzonden. In de tweede werden de traditionele kwartiermeestertaken als verpleging, voeding en kleding verzorgd. In de laatste werden alle personeelszaken behartigd: de rekrutering, het toezicht op krijgsgevangenen, het opsporen van deserteurs, enz. [40]. Een van de belangrijkste verschillen tussen Napoleons en Berthiers afdeling was, dat in de laatste louter specialisten waren opgenomen. Het ledenbestand van deze afdeling wisselde dan ook nauwelijks, terwijl het zeker onder Napoleons „ogen en oren” een voortdurend komen en gaan was.

Berthier zelf had zich toegelegd op het verzamelen, selecteren, ordenen en doorsturen van informatie. Bij het opstellen en uitwerken van een plan de campagne speelde hij geen enkele rol. Trouwens, ook bij het verzamelen van de informatie nam hij geen monopoliepositie in. De keizer hield er zijn eigen „ogen en oren” op na, en voorts trachtte hij gewoonlijk vlak voor een veldslag ook persoonlijk nog allerlei detailinformatie in te winnen. Zowel de keizer als Berthier hielden er verder een eigen topografisch bureau op na. Een gevolg daarvan was dan wel, dat de rest van het officierscorps het vrijwel zonder betrouwbare kaarten moest stellen [41]. Voor Napoleon, die de hoogste besluitvorming liefst in één hand hield, vormde dat echter geen bezwaar. Het gebrek aan kaarten buiten het Grote Hoofdkwartier kon zijn dominantie slechts

versterken. Niet alleen plunderde Napoleon tijdens zijn oorlogen op grote schaal buitenlands kaartenbezit, ook in vreedetijd waren zijn agenten met dit doel in het buitenland actief. Bovendien liet de keizer vele kaarten maken. In 1744 was het Franse leger reeds een Korps Ingenieur-Geografen rijk geworden, dat overigens — zonder militaire rang nog — eerst in 1775 een eigen uniform verwierf. Dat het korps nu onder Napoleon in de militaire hiërarchie werd ingeschakeld, behoeft ons, gezien 's keizers kaartenpassie, niet te verbazen [42].

Concluderende valt te stellen, dat na Gustaaf Adolf en Frederik de Grote ook onder Napoleon de positie en invloed van de staf geen belangrijke wijzigingen onderging. Dat de termen „Kwartiermeesterstaf” en „Generale Staf” nog door elkaar werden gebruikt, onderstreept deze continuïteit. De eerste benaming kwam wellicht zelfs nog vaker voor. Welke veranderingen de oorlogvoering ook had ondergaan, een geniaal veldheer bleek zijn sterk gegroeide legers nog steeds redelijk effectief uit één punt te kunnen gebieden. De enige nieuwe maatregel die de autocraat daarbij had hoeven treffen, was zich omringen met informatiespecialisten. Erg ver ging deze maatregel als concessie trouwens niet. Van enige invloed van Berthier op Napoleons plannen voor veldtochten en -slagen is, zoals gezegd, nimmer iets gebleken. Ondanks dat was echter duidelijk, dat zonder deze specialisten de veldheer zich niet of slechts met moeite meer kon handhaven. Berthier ontbrak tijdens de „Honderd Dagen”. Hoe onmisbaar zijn informatieverzamelende en -verwerkende activiteit was geworden bleek wel uit de reeks beoordelingsfouten die Napoleon nu deed vallen. De onvoorbereide maarschalk Soult kon — als informatieamateur — de in het vak vergrijsde Berthier op diens post niet vervangen. Zo bleek het Napoleontische massaleger (in Polen en Rusland) niet alleen zijn logistieke grenzen te hebben bereikt en overschreden; ook zonder de steun van informatiespecialisten bleek het een onhandelbaar en kwetsbaar instrument. Zonder een Berthier werden Napoleons wapens bot. Ondanks zijn weinig op de voorgrond tredende rol valt hij toch als de enig werkelijk onmisbare officier uit Napoleons legers aan te merken. Aan logistieke en informatieonvolkomenheden ging het Napoleontische massaleger ten onder. Beide feiten wijzen op het belang van de staf. Er

was echter meer. Napoleons autocratische leiderschap had zijn maarschalken en generaals weinig operationele speelruimte gelaten. Moesten zij zonder begeleiding van hun veldheer acties beramen of ondernemen, dan wreekte zich deze afhankelijkheid. Napoleon kon niet aan alle fronten persoonlijk het bevel voeren, wat o.a. tot de Franse tegenslagen in Spanje leidde. Evenmin kon hij op een uitgestrekt slagveld steeds persoonlijk ingrijpen. Ney's onbesuisde kurassiersaanval op Wellingtons infanteriecarriés bracht zo Waterloo sneller tot een eind. Bij een strijd op meer fronten en bij het gebruik van een massaleger bleek zo ook het autocratische leiderschap de grenzen van zijn spankracht te hebben bereikt. Napoleon schuwde het delegeren van al te veel bevoegdheden en verantwoordelijkheid. Toen dat onvermijdelijk werd bleken zijn maarschalken niet erop berekend. Bovendien waren toen geen afdoende maatregelen tot coördinatie van de verspreide legerkorpsen getroffen. Napoleons verbindingsofficieren — zijn adjudanten en ordonnansen — faalden, toen de door Soult erg slecht geïnstrueerde Grouchy achter Blücher aanjoeg. Wat Gneisenau toen als stafofficier aan Blüchers zijde presteerde, werd aan Franse zijde niet geëvenaard. Ook zonder contact met Wellington bleek Gneisenau te kunnen denken in termen van diens situatie en diens handelen. Ook zonder direct contact wist Gneisenau zo Blüchers leger met Wellingtons optreden te coördineren. Napoleons vertrouwen op verbindingsofficieren in plaats van op meedenkende stafofficiëren wreekte zich nu [43].

Het scheiden der wegen

Merkwaardig genoeg trokken Franse militairen maar weinig lering uit de Napoleontische ervaringen. Integendeel, aan het geloof in de autocratische bevelhebber, in de ongedeelde bevelsmacht van de veldheer bleken zij nauwelijks te torren. De Napoleoncultus — onuitroeibaar ook onder de Restauratie — wees naar de successen, niet naar het uiteindelijke falen van dit systeem. En inderdaad, de gelovige kon uit de overwinningen inspiratie genoeg blijven putten. Kritische geluiden ontbraken echter niet, en bewust werd zelfs gepoogd weer aan te knopen bij de verloren traditie van generaal Bourcet. In 1817 werd zo door toedoen van maarschalk St. Cyr een „Corps d'État-

Major" opgericht [44]. Onder de dominante Napoleoncultus bleef deze opzet echter beperkt van allure. St. Cyr zag een eerste taak trouwens in het tegengaan van favoritisme. Door een zeer strenge selectie via „l'école d'Application d'État-Major" sloot hij de staf echter te zeer van de rest van het leger af. Weliswaar kon in 1826 de blik worden verruimd door staf- en regimentsdienst te laten rouleren, maar de Julimonarchie sloot deze opening weer af. De legerwet van 1833 fixeerte zo het Franse stafstelsel tot aan de jaren 1870-1871, en in sommige opzichten tot veel later [45]. De benoeming tot de staf was volgens deze wet permanent. Na het toelatingsexamen volgden geen verdere formele proeven van bekwaamheid meer en promotie geschiedde voor twee derden naar anciënniteit. De periodieke dienst bij een regiment werd afgeschaft, zo goed als (in 1838) de uitwisseling met de diverse wapens. De opleiding tot de staf werd verder beperkt tot slechts twee jaar, en aan specialistische studies stonden alleen vestingbouw, drainage en topografie ter keuze. Krijgshistorische studie werd niet aangemoedigd, zomin als publicistische activiteit van officieren. Stafreizen werden niet georganiseerd, noch werd aandacht geschonken aan Bourcets overige oefenmethoden. Eerst na de Pruisisch-Oostenrijkse oorlog werd het stafisolement enigszins doorbroken. De toelating tot de opleiding werd verruimd en er werd een begin gemaakt met het kweken van een bescheiden reserve. Behalve de Generale Staf bleef echter ook binnen het ministerie van oorlog een staforganisatie actief. Dit „Dépôt de Guerre" was voortgekomen uit de 17e-eeuwse krijgсарchieven en onderverdeeld in twee secties. In de eerste werden topografische taken verricht, in de tweede krijgshistorische studies ondernomen en inlichtingen over buitenlandse legers vergaard. Binnen de bureaucratie van het ministerie was dit Dépôt echter volledig verkommerd. Zijn activiteiten trokken geen enkele aandacht [46].

Na de val van het eerste keizerrijk werd in Frankrijk een klein beroepsleger op de been gehouden. De officiersposten vielen grotendeels weer aan de adel toe maar voor de soldaten en onderofficieren bleek een beroep op Napoleontische veteranen onvermijdelijk. Zowel naar de vorm als in het hogere leiderschap werd echter toch gebroken met het keizerlijke legerbestel [47].

Op welke wijze valt dan te verklaren, dat de Napoleontische bevelvoering bleef gehandhaafd?

Waarom boekten de hervormingspogingen van St. Cyr toch niet het beoogde resultaat? De verklaring voor dit falen moet mijns inziens worden gezocht in de ervaringen van de Algerijnse oorlogen die het Franse leger nu kreeg te voeren. Het was de Julimonarchie van Louis Philippe d'Orléans, die St. Cyr's hervormingen grotendeels torpedeerde. Ook het Algerijnse avontuur ving onder dit staatsbestel aan [48]. Zoals te verwachten was in een guerrilla haalden de omvangrijke Franse formaties weinig uit. Geleidelijk pasten de veroveraars zich echter bij de omstandigheden van de volksoorlog aan. Hun eenheden werden kleiner en mobieler, en de vijand werd tot diep in het binnenland achtervolgd. Achter deze patrouilleoorlog schoven de grotere Franse formaties geleidelijk op, steeds gebruik makende van forten en versterkte dorpen. Het zwaartepunt van de inspanningen kwam echter te liggen bij de vooruitgeschoven stellingen. Het kwam terecht bij de jongere officieren die zich, zonder steun van staf of zware wapens, door voortdurende offensieve acties wisten te bewijzen. De verheerlijking van deze strijdwijze bleef niet uit. De voorste gelederen in Algerije werden toevluchtsoord voor allen die zich door Waterloo of Bourbonse en burger-koningen vernederd voelden en vreesden in de Franse kazernes in te slapen. Ook idealisten meldden zich in Algerije, militairen die in de zending van de Franse beschaving geloofden en de koloniale expansie zagen als een niet te verzaken plicht. Een activistische, offensieve mentaliteit doordrenkte zo de Franse formaties in Algerije en deed zich geleidelijk ook in „l'Armée Métropolitaine” gevoelen [49]. Hoe belangrijk deze mentaliteit echter ook was om het Franse leger tot nieuw leven te wekken, dit nieuwe bestaan stak boordevol Napoleontische trekjes.

Het Algerijnse activisme bracht het Franse leger weer roem en lauweren. Het waren echter eenheden die zonder veel stafbemoeienis en met een maximum aan eigen initiatief de overwinningen behaalden. Het pleidooi van St. Cyr en zijn medestanders voor een gedegen studie, voor systematische planning en voor meer invloed voor de staf ging in de Algerijnse extase teloor. Het moreel van de troep, het elitebesef van de kleine schare,

het bezielde leiderschap en het bezielende voorbeeld hadden de doorslag gegeven. Al het andere was bureaucratie en overbodig. Het was zo een speling van het lot dat de theoreticus van deze vechtstijl, kolonel Ardant du Picq, alleen door in 1870 te sneuvelen het zicht op de vernedering van zijn stelsel werd bespaard [50].

De Pruisen hadden wel heel andere lessen uit de Napoleontische oorlogen getrokken. Nog voor hun nederlaag tegen Frankrijk was een begin gemaakt met een hervorming van de staf, en deze aanpak ontving door 1806 alleen maar nieuwe prikkels [51]. De eerste theoreticus van de militaire hervorming was de uit Wurtemberg afkomstige kolonel von Massenbach. Aansluitend bij een opdracht uit 1796 nieuwe kaarten van Pruisen te maken, stelde hij voor de staf in drie „Brigaden” onder te verdelen: Zuid, Oost en West. Aan het hoofd van elk dezer Brigades kwam dan een „Generalquartiermeisterleutnant”, te weten von Scharnhorst, von Phull en von Massenbach zelf. De stokoude generaal von Geusau oefende boven hen een niet meer dan nominaal toezicht uit. Uitdrukkelijk eiste von Massenbach voor de Generale Staf (deze benaming zou het nu winnen van „Kwartiermeesterstaf”) ook een adviserende functie op: de stafofficier diende niet slechts helper maar ook „Berater” van zijn commandant te zijn [52]. Bovendien vroeg von Massenbach voor de Chef van de Generale Staf het privilege van de „Immediatstellung”. Werd dit toegekend, dan zou deze chef zich met zijn problemen rechtstreeks tot de vorst kunnen wenden, en dus de minister van oorlog mogen passeren. Tot slot bepleitte de Wurtemberger in Pruisische dienst een herziening van het militaire onderwijsstelsel, afwisseling van regiments- en stafdienst en de instelling van een „Armee-Generalstab” (de latere „Truppen-Generalstab”). Dit laatste voorstel hield in dat een equivalent van de chef-staf bij de afzonderlijke legerkorpsen zou worden geplaatst. In 1806 werd deze suggestie direct al overgenomen, en de brigade-indeling werd daaraan dienstbaar gemaakt: von Phull bleef in Berlijn maar von Massenbach vergezeld van hertog von Brunswijk naar hun legerkorpsen. Geen van deze twee veldheren wist overigens iets met zijn chef-staf aan te vangen. Eerst nadat Brunswijk was gesneuveld en von Scharnhorst met

Blücher moest optrekken, kwam een zinvollere samenwerking tot stand.

In 1807 adviseerde von Scharnhorst — lid van een „Militär-Reorganisations-Kommission” — voor de drie Pruisische legerkorpsen in totaal 26 stafofficieren aan te wijzen. Zolang de vrede duurde zouden zij te Berlijn aan een „Allgemeine Kriegsschule” (de latere „Kriegsakademie”) door hem worden onderwezen. Zo kreeg het Pruisische legerkorps, dat in 1812 Napoleon naar Rusland vergezelde een chef-staf en enkele stafofficieren mee. In de veldtocht van 1813/1814 was von Scharnhorst zelf weer actief. Hij vergezelde, evenals in 1806, Blücher, tot hij, gesneuveld in juni 1813, door Gneisenau werd opgevolgd. Tot Blüchers samenwerking met deze officier wordt vaak de Pruisische stafconceptie getraceerd. In de militaire hiërarchie bleef de Generale Staf echter nog een ondergeschikte positie bekleden. In 1808 was in de plaats van het oude „Ober-Kriegskollegium” een „Kriegsdepartement” gekomen. Het hoofd van dit ministerie was, na de koning, als de hoogste militaire autoriteit in het land gedacht. Het departement zou in twee afdelingen worden gesplitst: het „Allgemeine Kriegsdepartement” werd belast met de algehele legerleiding, aan de tweede sectie — het „Militär-Ökonomie-Departement” — werden administratieve en logistieke taken opgedragen. Aan het hoofd van de eerste afdeling werd von Scharnhorst geplaatst en hij kreeg over drie secties te bevelen. De eerste had, als opvolger van de General-Adjutantur en voorloper van het Militärkabinet, personele zaken te beheren. Zij werd onder von Grolmann gesteld. De tweede werd de Generale Staf (de term „kwartiermeester-staf” was voorgoed verdwenen) en deze kwam onder von Boyen. De laatste werd — onder Gneisenau — met inspectie-taken belast. Een verdere regeling (van 1810) bepaalde dat het hoofd van de Generale Staf tevens leider van het Allgemeine Kriegsdepartement zou worden, en plaatsvervangend minister van oorlog. Deze laatste bepaling ten spijt was toch duidelijk dat de Chef van de Generale Staf onder de minister bleef staan. Het voorstel van von Massenbach tot Immediatstellung werd dus niet overgenomen. Zeker niet, toen de radicale Gneisenau naar voren leek te komen als de drijvende kracht van de militaire hervormingen.

Niet Gneisenau, maar de voorzichtigere von Grolmann werd in 1815 tot Chef van de Generale Staf benoemd. Onder diens bewind werd nu de reeds door von Massenbach voorgestelde wisseling van staf- en troependienst geïnitieerd. Onder von Grolmanns opvolger, de uiterst conservatieve von Müffling (chef-staf van 1821 tot 1829) werd zelfs de begeerde Immediatstellung bereikt. Juist in dat tijdvak echter had dit privilege weinig te betekenen: Von Müffling zou, wist de koning, er geen misbruik van maken om hervormingen door te drukken. Bovendien was het meer een persoonlijke gunst dan een staatsrechtelijke geste, want na 1829 trok de koning het privilege direct weer in. De opvolger van von Müffling, von Krauseneck (chef-staf tot 1848), werd weer veilig onder de minister van oorlog geplaatst. Van één hervorming dient von Müffling trouwens toch de eer te worden toegekend: onder zijn regime werden de later zo beroemd geworden stafreizen ingesteld [53].

Geen automatische Immediatstellung dus. Bovendien is het van belang te onderkennen dat er nu weliswaar een Generale Staf was ontstaan, maar dat deze vooral betekenis had gekregen op het troepenniveau. De kracht van het stelsel school nog in de begeleiding door stafofficieren van korps- en divisiecommandanten. Van een „Großer Generalstab” was echter nog geen sprake. Toch zou eerst een dergelijke opzet garanderen, dat niet alleen bij een enkele veldtocht de invloed van de staf tot gelding werd gebracht. Een Grote Generale Staf zou zijn verbonden aan het Koninklijke Hoofdkwartier. Eerst van daaruit zouden de voorbereiding van een overkoepelend krijgsplan en de inzet van het gehele leger ter hand kunnen worden genomen. Van een dergelijke positie was de Pruisische Generale Staf echter nog ver verwijderd. De opvolger van von Krauseneck was von Reyher, maar ook deze bleef onder het ministerie staan. In 1857 werd von Moltke voorlopig, in 1858 definitief, tot von Reyhers opvolger benoemd. Staatsrechtelijke veranderingen vonden voorlopig ook onder hem niet plaats. Eerst de oorlog tegen Denemarken bracht enige verschuiving in zijn positie. In eerste instantie bleef von Moltke in Berlijn achter en zag zijn raadgevingen door de opperbevelhebber, von Wrangel, in de wind geslagen. Ook diens hoogste stafofficier, Vogel von Falkenstein, wist er trouwens maar

weinig mee te beginnen. Van het verslaan van het Deense leger kwam zo niets terecht. Vogel von Falkenstein werd nu door von Moltke vervangen en, na enige strubbelingen, von Wrangel door prins Friedrich Carl van Pruisen. De oorlog was nu snel beslist. De toeneming aan stafofficieren die deze strijd had meegebracht, wist von Moltke bovendien te behouden. Het „teveel” werd in vredestijd in een zg. „Neben-Etat” ondergebracht en voor strikt wetenschappelijke arbeid gereserveerd. Eerst in 1898 zou deze afdeling met de „Haupt-Etat” worden versmolten [54].

Tegen Denemarken was slechts een deel van de Pruisische strijdmacht in het veld getreden. De koning had het leger dan ook niet vergezeld maar was in Berlijn achtergebleven. Tegen Oostenrijk dienden echter wél alle Pruisische krachten te worden gemobiliseerd. Vanzelfsprekend eiste de vorst nu de plaats van opperbevelhebber voor zich op. Even vanzelfsprekend werd von Moltke nu als diens chef-staf aan het Koninklijke Hoofdkwartier verbonden [55]. Koning Wilhelm I stond als een verdienstelijke organisator bekend, maar hij was zich ervan bewust geen veldheer of strateeg te zijn. Al geruime tijd werd bovendien de oorlog met Oostenrijk een onontkoombare zaak gevonden. Niet alleen kon von Moltke zo zijn vorst als chef-staf naar het front vergezellen, ook op het opstellen van het aanvalsplan had hij zijn stempel kunnen drukken. Deze unieke omstandigheden kwamen duidelijk tot hun recht, toen — bij „Allerhöchste Kabinettsorder” van 2 juni 1866 — von Moltke het zg. „Weisungsrecht” over het Pruisische leger kreeg toegewezen [56]. Dit hield in dat hij zich met bevelen en aanwijzingen rechtstreeks tot de troepen en hun commandanten kon wenden. Aan de Chef van de Generale Staf was daarmee de leiding van de operaties opgedragen. Van een automatisme was echter geen sprake. Het recht gold voor de duur van de oorlog en het werd von Moltke eerst in 1870 opnieuw verleend. Uitdrukkelijk gold het bovendien niet voor de leden van de Truppen-Generalstab. Na de oorlog met Frankrijk verviel het weer en von Moltkes opvolgers, von Waldersee en von Schlieffen, bleven ervan verstoken. Eerst von Moltkes neef mocht zich in 1914 weer erin verheugen. De facto betekende dit Weisungsrecht natuurlijk, dat de Chef van de (nu „Grote”) Generale Staf opperbevel-

hebber van het leger was geworden. De officiële bevelspositie van de Pruisische koning — later Duitse keizer — had in de praktijk immers weinig te betekenen, al kon deze het leven van zijn chef-staf soms zuur maken.

Eerst na ruim 60 jaren werden zo de aanzetten van von Massenbach en von Scharnhorst voltooid. Rond deze tijd ook werd bepaald, dat von Scharnhorsts Kriegsakademie (zo geheten sinds 1859) voor toetreding tot de staf onmisbaar was. Sedert 1872 viel deze instelling dan ook onder het toezicht van de Chef van de Generale Staf [57]. Von Moltkes invloed was verder dermate groot geworden, dat hij zich niet behoefde te storen aan de hem nog steeds formeel onthouden Immediatstellung. Zijn aangewezen opvolger, von Waldersee, kon zich daarmee echter niet verzoenen. Hem ontbrak immers het persoonlijk prestige dat von Moltke zich in drie oorlogen had verworven. Voor von Waldersee was de post van „Generalquartiermeister” geschapen om zijn bijzondere positie van „kroonprins” van von Moltke te doen blijken. Van daaruit wist hij in 1883 — tot 1889 voor zijn Chef, daarna voor zich zelf — de Immediatstellung te bereiken [58]. Slechts twee jaar echter mocht hij zich als Chef van de Generale Staf daarin verheugen. In 1891 werd hij opgevolgd door von Schlieffen. Onder von Waldersee was trouwens de post van Generalquartiermeister weer opgeheven; in de plaats daarvan kwamen drie „Oberquartiermeister”, waarvan de eerste tot plaatsvervangend Chef van de Generale Staf werd benoemd. Met von Waldersee's einde in zicht werd in 1890 deze eerste trouwens weer als Generalquartiermeister aangeduid. Later echter raakte deze term in zwang voor het hoofd van de bevoorradingssectie van de Generale Staf. Toen Ludendorff in 1916 dan ook naar een hem als „kroonprins” passende titel zocht, kwam hij niet verder dan „Erster Generalquartiermeister”. In feite was hij toen echter al Chef van de Generale Staf geworden. De eigenlijke Chef immers — von Hindenburg — functioneerde als opperbevelhebber, want de keizer speelde nauwelijks meer een rol. Ludendorff, eigenlijk de derde man, speelde de eerste viool.

De kracht van de Pruisisch-Duitse Generale Staf was in de eerste plaats gelegen in de lange en gede-

gen opleiding. De voortdurende nadruk daarbij op praktijkproblemen — via de stafreizen, de oorlogsspelen en de studie van de krijgsgeschiedenis — behoeft de toekomstige en functionerende stafofficier voor een geestelijk isolement [59]. Hetzelfde effect werd bereikt door de gestage roulatie tussen functies bij de Generale Staf, de Truppen-Generalstab en bij een regiment. Niet alleen werd het regiment daardoor geactiveerd, voortdurend ook wisten de stafofficieren zich hier en elders beoordeeld en gewogen. De selectie bleef streng en de afval was aanzienlijk. De ambitie door te zetten werd daardoor echter alleen maar gestimuleerd. In geval van succes kon de betrokkene ook zijn verzekerd van snelle promotie. Dit laatste gegeven leidde overigens dikwijls tot problemen. Het succes van de Duitse Generale Staf was voor een deel afhankelijk van de fysieke kracht en het uithoudingsvermogen van officieren, die reeds op betrekkelijk jeugdige leeftijd verantwoordelijke posten bekleedden. Anderzijds echter stond of viel het stelsel met een goede (en nooit formeel geregelde) relatie tussen commandant en stafofficier. De snelle promotie van de laatste bracht nu in deze relatie een oude en een jongere man samen. Niet alleen dank zij hun opleiding en andersoortige ervaring, ook door jeugdiger kracht wist de stafofficier zijn commandant vaak te overvleugelen [60]. Dat de stafofficier steeds twee meesters diende, versterkte zijn positie nog verder. Het Weisungsrecht van de Chef van de Generale Staf — een staatsrechtelijke zaak en slechts in oorlogstijd geldig — werd zo in feite ook in de lagere regionen van de Truppen-Generalstab dikwijls verworven. Dat de stafofficieren formeel de bevelsmacht van de commandanten niet konden aan-tasten deed aan deze ontwikkeling niets af. Binnen de massaliteit van het Duitse leger vormden de eersten een kleine groep, bewust van de eigen kwaliteiten. Tegenover de commandanten viel zo — in geval van spanningen — gemakkelijk een gesloten front te vormen.

De kracht van het stelsel lag verder erin besloten dat de stafofficieren zich steeds op hun eigenlijke taken konden concentreren [61]. Om administratieve rompslomp en details behoefden zij zich niet te bekommeren. Bureaucratische tendensen en de neiging steeds meer mensen aan te trekken (en de toelatingsnormen te verlagen) bleven zo achterwege. De zorg voor administratieve details werd toe-

vertrouwd aan de „höhere Adjutantur“. Deze afdeling gold als vergaarbak van mislukte stafofficieren en leerlingen van de Kriegsakademie. Officieel maakte zij overigens — met het „Feldjustizamt“, de „Intendantur“ en de „Seelsorgedienst“ — wel deel uit van de Grote Generale Staf. Van de in vier secties (Planning, Bevoorrading, Inlichtingen en Training) verdeelde eigenlijke Generale Staf bleef zij echter gescheiden [62]. Het was op de leden van deze Adjutantur dat de onvermijdelijke bureaucratie werd afgewenteld. Dat echter zelfs deze officieren een (deel van de) stafopleiding hadden voltooid, betekende dat ook deze bureaucratie binnen de perken bleef. In uiterste noodgevallen kon bovendien de scheiding tussen Adjutantur en eigenlijke staf worden opgeheven. In crisissituaties viel men zo op een toch redelijk bekwame reserve terug.

De nederlaag tegen Pruisen bracht het Franse leger een geduchte schok toe. De Algerijnse mid-delen voldeden blijkbaar tegen een Europese vijand niet. Het sprak zo vanzelf dat hervormingsplannen werden gesmeed en dat ook de Generale Staf daarin werd betrokken [63]. In eerste instantie echter werd het ministerie van oorlog aangepakt: het aantal departementen werd verminderd van 10 tot 3 (personeel, materieel en administratie). Onder generaal Miribel werd vervolgens al in 1871 een nieuwe Generale Staf opgezet en verdeeld in twee „Bureaux“. In het eerste werden troepenverplaatsingen en decoraties behandeld, in het tweede hield men zich bezig met topografie en met krijgshistorische en statistische studies. Het oude Dépôt de Guerre werd door dit Tweede Bureau opgeslokt. Toch bleef de nieuwe Generale Staf weinig meer dan een soort privé-staf van de minister. Mét deze figuur — tevens opperbevelhebber van het leger en zelf altijd generaal — had ook de chef-staf zo de stormen van het parlementaire leven te doorstaan. Trad een minister van oorlog af (en dat kwam nogal eens voor), dan had de Chef van de Generale Staf hem te volgen. Een groter verschil met zijn Duitse collega was nauwelijks te bedenken. Bovendien bezat de Franse chef-staf geen enkele bevoegdheid voor het opstellen van operationele plannen. Eerst door een nieuwe reeks hervormingen werd dit aan hem toevertrouwd. Ook toen echter bleef hij onder de minister van oorlog staan. Een onafhankelijke leider

van de Generale Staf was nog steeds een onaanvaardbare zaak in het Franse militaire (en politieke) bestel. Zijn officiële titel bleef dan ook „chef-staf van de minister”. Over het „chef-staf van het leger” werd het onaanvaardbaar uitgesproken.

Trouwens, deze chef-staf mocht dan nu wel de operationele plannen opstellen, er was geen sprake van dat hij bij de uitvoering zou worden betrokken. Wat precies zijn taak in tijd van oorlog was, bleef in feite in het duister. Zijn minister was dan wel opperbevelhebber, maar hij zou in geval van oorlog in Parijs verblijven. De uitvoering van de opgestelde plannen viel dan toe — maar ook daarover heerste vaagheid — aan de bevelvoerder in het noordoosten van het land en diens chef-staf. Enerzijds echter bezetten deze twee officieren (aangeduid als resp. de „Generalissimo” en de „Generaal-Majoor”) in vredetijd geen vast omlijnde plaats in de militaire hiërarchie, anderzijds waren zij ook in het geval van oorlog niet ondubbelzinnig boven de leidende officieren uit de overige militaire districten geplaatst. De eenheid van leiding was zo wel ver te zoeken. Het was dan ook al een hele verbetering, dat een maatregel uit 1890 kon bepalen dat de chef-staf van de minister in tijd van oorlog de post van „Generaal-Majoor” zou bekleden.

Intussen leek het echter wel of de Franse militairen hun belangstelling voor een krachtige Generale Staf hadden verloren [64]. Toen de revanche op Duitsland uitbleef en militaire compensatie weer in de koloniën werd gezocht, stegen ook de papieren van de „Algerijnse aanpak” weer in waarde. Niet van een zorgvuldige voorbereiding door een Generale Staf, maar van de offensieve inzet van frontcommandanten hing nu de overwinning af. Studie en planning, grondigheid en zorgvuldigheid werden afgewezen. Men zwoer bij de aanval-als-zodanig en wees de rest af als onnodig, zelfs onFrans. De Generale Staf en alles wat daarmee verband hield, werd zo door vele officieren afgedaan als een Teutoonse vondst om een aangeboren militair gebrek te compenseren. De Duitser mocht met kunst- en vliegwerk, met studie en Generale Staf tot soldaat worden gekneed, de Fransman was „krijger”, een militair natuurtalent, die in de roekeloze aanval zijn superieure aard bewees. In deze merkwaardige gedachtengang lag een fundamenteel conflict met de moderne tijd besloten. De

Franse staat mocht in republikeinse en antiklerikale handen zijn gekomen, het officierscorps werd — met kerk en koloniën — toevluchtsoord voor allen die met deze gang van zaken geen vrede konden vinden. Met deze afwijzing van de republiek ging een afwijzen van de wetenschap, van de universiteiten, van de rede gepaard. Daartegenover werden het gevoel en „l'élán vitale” geplaatst, de kerk, de krijgsmacht en de Académie Française. Ook de conscriptie werd zo van de hand gewezen: er kleefden — merkwaardige mengeling — republikeinse, socialistische en Teutoonse smetten aan. Bewust werd weer teruggegrepen naar het kleine beroepsleger, dat in 1870 zo jammerlijk had gefaald. De geest van kolonel Du Picq werd weer vaardig over een meerderheid van de Franse officieren. In Grandmaison en Foch kreeg deze militaire mysticus ijverige adepten [65].

Na de Dreyfus-affaire sloegen de republikeinse politici echter terug. Pogingen de „Generaal-Majoor” weer aan de invloed van de Generalissimo te onttrekken, mislukten. Wel echter werd hem het recht ontnomen eigen ondergeschikten te selecteren. Bewust werd bovendien de positie van de Generalissimo ten opzichte van de overige hoge troepencommandanten in het vage gelaten. Aan een krachtige opperbevelhebber had de republiek minder dan ooit behoefte. Militaire noodzaak en Duitse dreiging dwongen echter tot een vergelijk.

Moesten de officieren een vorm van dienstplicht slikken, het militievoorstel van de socialist Jaurès konden zij omzeilen. Omgekeerd kon het parlement een versterking van de militaire hiërarchie niet eeuwig tegengaan. In 1911 werden de functies van Generalissimo en Generaal-Majoor versmolten, en aan de nieuwe figuur werd het toezicht op de Hogere Krijgsschool toevertrouwd. Aan alle vaagheid was daarmee echter nog geen einde gekomen. Zo bleef de post van de chef-staf van de minister in vredetijd gehandhaafd. Eerst in 1912 werd deze functie afgeschaft, waarmee dan eindelijk de militaire structuur in vredes- en in oorlogstijd dezelfde was geworden [66]. Merkwaardig bleef deze constructie echter wel. Het Duitse tweehoofdige militaire leiderschap was zo uiteindelijk door de Fransen toch niet overgenomen. En zelfs als men stelt dat in Duitsland de leden van de Generale Staf veel invloed op de bevelhebbers had-

den gewonnen, de tweehoofdigheid bleef hier bestaan. Bovendien, niet altijd liet een Duitse bevelhebber zich even gemakkelijk opzij schuiven door zijn chef-staf (of — als in het geval van von Hindenburg — door zijn Erster Generalquartiermeister). Trouwens, in Frankrijk was het de Generalissimo die de Generaal-Majoor had weggedrukt, of liever: opgeslokt. Níét omgekeerd, zoals in Duitsland.

Dat in het Franse leger de staforganisatie zwak bleef, hing met de Napoleontische en Algerijnse tradities samen. Ook echter met een eigenaardige Franse bestuurstraditie. Gewezen is op het belang — onder het Ancien Régime — van de intendanten. Deze burgerambtenaren waren verbonden aan het ministerie van oorlog en hadden in feite alle militair-bestuurlijke zaken in handen. De gehele 19e eeuw door bleven in Frankrijk de banden tussen dit ministerie en de Generale Staf bijzonder nauw. Dat betekende in de praktijk dat de leden van deze staf in vele opzichten het werk van de oude intendanten kregen toegewezen. Zij werden zo geleidelijk meer bureaucraat dan militair [67].

In dit verband dient nogmaals erop te worden gewezen dat de Duitse roulatie tussen dienst bij de Generale Staf, bij de Troepenstaf en bij een regiment in Frankrijk ontbrak. Bovendien vond na de korte stafopleiding nauwelijks nog verdere toetsing of selectie plaats. De promotie geschiedde immers voor twee derden naar anciënniteit. De lijn kon zo geen contact houden met de staf, de staf niet met de lijn. Bij gebrek aan stafreizen zagen trouwens de stafofficieren elkaar ook maar weinig meer in niet-administratieve functie. Kortom, de Franse Generale Staf veranderde in de loop van de 19e eeuw in een gesloten, meer bureaucratische dan militaire kaste. Aan dit noodlot viel niet te ontkomen. In dit opzicht wreekte zich namelijk dat in het Franse leger een equivalent van de Duitse „Höhere Adjutantur” ontbrak. Aan geen enkele instantie konden de Franse stafofficieren zo de zorg voor de administratieve rompslomp overdragen. Zij zelf hadden zich door de papierberg heen te werken. Dat het hen aan tijd, en op de lange duur wellicht ook aan belangstelling, voor strikt militaire zaken ging ontbreken is dan ook niet verwonderlijk. Dat vlak voor 1914 voor de administratieve routine 110 officieren werden vrijgemaakt, moet als maatregel niet worden overschat.

Het kaliber van deze officieren viel niet met dat van hun collega's van de Duitse Adjutantur te vergelijken [68].

„Bauen Sie keine Festungen, bauen Sie Eisenbahnen!” [69]

De ontwikkeling van de Duitse Generale Staf had zo wel een geheel andere loop genomen dan die van de Franse. Voor de Franse eigenaardigheden zijn al enkele verklaringen aangevoerd. Rest nog dat voor de Pruisisch-Duitse te doen. Ik meen voor de invloedrijke positie van de Pruisisch-Duitse Generale Staf in hoofdzaak twee factoren te kunnen aanwijzen. De eerste heeft betrekking op het onwrikbaar vasthouden door de vorst in Pruisen, en later in het Duitse Keizerrijk, aan zijn positie van opperbevelhebber van de strijdkrachten. Achtte hij een veldtocht belangrijk genoeg — en duurde deze niet te lang — dan schaarde hij zich ook persoonlijk aan het hoofd van zijn leger. Waren alle Pruisische koningen van het militaire kaliber van Frederik de Grote, dan zou de Chef van de Generale Staf ongetwijfeld zijn traditioneel ondergeschikte positie hebben behouden. Nu dit niet het geval was en de vorsten verstandig genoeg waren dit in te zien, kreeg de Chef van de Generale Staf alle gelegenheid zijn vorstelijke opperbevelhebber met raad en daad ter zijde te staan. Reeds tijdens de hervormingstijd had deze factor zich doen gelden. De invloed van von Scharnhorst, Gneisenau en lagere stafofficieren berustte toen op het feit dat de meeste Pruisische bevelvoerders niet op hun taak waren berekend. Zij waren óf adellijke heren van de oude stempel, wie het Franse geweld te veel dreigde te worden, óf geestdriftige maar volstrekt onervaren Landwehr-officieren. Juist het ontbreken in Pruisen van een zo dominante veldheer als Napoleon gaf daar de Generale Staf ruim baan.

In plaats van in een genie moesten de hervormers wel hun vertrouwen stellen in grondige studie en voorbereiding. Een achterstand werd zo in een voorsprong omgezet, toen later de Fransen én hun Generale Staf verwaarloosden én vergeefs wachtten op een tweede (militaire) Napoleon. De Generale Staf verving zo in Pruisen een veldheer van Napoleontisch formaat. Betrouwbare, standvastige middelmaat leek een zekerder wissel op de toekomst dan het flakkerende genie [70]. Dat deze

formule onvermijdelijk ook met het (vermeende) genie — als dat zich aandienende — moest botsen bewees overigens de Tweede Wereldoorlog. Voorlopig echter kwam de hoogste bevelvoering in handen van een „amateur” (de vorst, die deze status ook aanvaardde) en een „beroeps” (de Chef van de Generale Staf). Leidde deze constructie tot problemen in het politieke vlak, militaire wrijvingen deden zich nauwelijks voor. In Frankrijk echter waanden alle bij de bevelvoering betrokkenen zich deskundig. Het stelsel dreigde dan ook voortdurend aan onderling gekibbel ten onder te gaan.

De tweede factor is samengesteld van aard. Een eerste onderdeel betreft het aanhouden in Pruisen van een omvangrijk leger na 1815. Zonder bedenkingen van conservatieve zijde was dat overigens niet gegaan. Van deze kant vreesde men daarbij de interpretatie „dienstrecht” en een verzwakking van de „dienstplicht”-gedachte. Om de Fransen het land uit te krijgen had de koning een beroep moeten doen op een volksleger. De vrees daar politieke concessies tegenover te moeten stellen deed hem echter voor de toekomst weer naar het kleine beroepsleger verlangen [71]. Voorstanders van een volksleger, als Gneisenau, werden dan ook op zijvaden geschoven. Toen echter de Landwehr toch werd aangehouden stond de koning ook op een zo ang mogelijke diensttijd. Als het beroepsleger een onhaalbare trek was, diende men de dienstplichtigen in elk geval toch zo lang mogelijk met de krijgstucht in aanraking te brengen. En dat bepaald niet alleen om hun militaire waarde te verhogen. Ook op hun politieke inzichten werd van de krijgstucht een heilzame invloed verwacht. Overigens gelukte het de vorst eerst na de verkiezingen van 1861, aan de Landwehr de status en waarde van een geregelde legerreserve te verlenen [72].

Een tweede onderdeel betreft de militair-geografische positie van Pruisen. Het land lag nog in stukken verstrooid op de kaart van Midden-Europa. De onderlinge verbindingen waren precair, over verdedigbare grenzen kon het nauwelijks beschikken. In Frankrijk, Oostenrijk, Denemarken en Rusland had het bovendien onberekenbare buren waarmee hier en daar acute geschillen liepen. Onder deze omstandigheid zijn in principe twee reacties mogelijk [73].

De eerste komt erop neer zich goed beveiligde grenzen te scheppen. De Chinese Muur, de Romeinse Limes en de Maginotlinie zijn extreme voorbeelden van zo'n reactie. Het gevaar, dat erin schuilt, is tweërlei: ten eerste kan dit stelsel een vals gevoel van veiligheid geven, ten tweede kan het — afhankelijk van de lengte van de grens en de kracht van de vijand — een bijzonder kostbare manier zijn om veiligheid te kopen. Het stelsel dwingt immers praktisch ertoe op alle punten aan de bedreigde grens even sterk te zijn. Dat kan tot geweldige investeringen en toch tot een gevaarlijke versnippering van krachten leiden. Bovendien worden de beschikbare militaire middelen zo al gauw tot immobiliteit gedoemd. Op het moreel en de reactiesnelheid van de troepen kan dat een funeste uitwerking hebben. Bewakingsdienst zonder meer doet op de lange duur het beste staal roesten. Voor Pruisen was deze reactie trouwens ook om een andere reden weinig aantrekkelijk. Gezien de verbrokkeldheid van het land zouden niet alleen zeer vele grensvestingen nodig zijn. Bovendien moest worden gevreesd dat vestingen de verbrokkeldheid zouden continueren. Pruisen had er nog volstrekt geen behoefte aan zich achter vestingen in defensieve stellingen terug te trekken. Integendeel, na het Napoleontische tussenspel mocht men hopen de expansieve draad van de Grote Keurvorst en Frederik de Grote weer op te nemen. Men wilde de grenzen naar buiten toe verleggen en voorlopig niet fixeren.

De tweede reactie sloot dan ook beter aan bij de Pruisische wensen. Deze komt neer op het onverdedigd laten van de grenzen om in het centrum van de staat een mobiele strijdmacht in voortdurende staat van paraatheid te houden. Uit dit centrum kan dan — op welk punt van de grenzen zich ook problemen voordoen — steeds snel op de moeilijkheden worden gereageerd. Belangrijkste voorwaarde voor het welslagen van deze reactie is, dat op de mobiliteit en de paraatheid van de centrale strijdmacht ook werkelijk te rekenen valt. Vergist men zich daarin, dan kan een vijandige aanval op fatale wijze eindigen. Ook een eigen uitval voorbij de grenzen is dan illusoir. De kans dat de vijand dan nog zal worden verrast moet klein worden geacht.

De beide alternatieven waarvoor Pruisen zich zag geplaatst, zijn hiermee omschreven. Dat zijn voor-

keur naar het tweede zou uitgaan, is aannemelijk genoemd. Wat de keuze echter compliceerde, was dat de Pruisische staat een omvangrijk conscriptieleger op de been hield. Op de snelheid van mobilisatie, concentratie en verplaatsing van een dergelijke strijdmacht viel niet zonder meer te rekenen. Een van de scherpste stenen des aanstoots — de logheid van de Landwehr — was na 1861 terzijde geschoven. De kern van het probleem was echter daarmee niet opgelost. Een afdoend middel werd eerst gevonden in het intensieve gebruik van de spoorweg [74]. Eerst dank zij de spoorweg kreeg het massaleger militaire zin. Eerst dank zij de spoorweg bood het hierboven omschreven „tweede alternatief” voor Pruisen perspectief. Met behulp van de spoorweg viel bovendien de Napoleontische krijgsaanpak weer te realiseren: de concentratie van een overmacht op het beslissende punt. Veldtochten waren zo snel te beslissen, en deze snelheid woog voor Pruisen zwaar. Het land was te kwetsbaar gelegen om zich al te lang met slechts één tegenstander bezig te houden. Zowel strategisch (het „tweede alternatief”) als operationeel (de Napoleontische aanpak) schiep de spoorweg ongekende kansen. In beide opzichten was succes echter alleen mogelijk wanneer: ten eerste reeds in vreedstijd de nodige spoorwegmaatregelen waren getroffen, en ten tweede een gespecialiseerde organisatie voor de kundigheid ervan kon borg staan. *In déze omstandigheden scholen de onmisbaarheid en de kracht van de Pruisisch-Duitse Generale Staf.* Het hoogtepunt in de geschiedenis van deze organisatie (1860-1918) viel samen met het belang van de spoorweg als militair-technisch instrument [75]. Zonder overdrijving valt deze Generale Staf als Spoorwegstaf te duiden. De voorbeeldige samenwerking tussen zijn operationele en spoorwegsecties vormde de basis van zijn successen.

Met behulp van de spoorweg kon Pruisen de traagheid van het massaleger opheffen, zo goed als de nadelen van zijn slecht verdedigbare grenzen en zijn centrale, omsingelbare positie in Europa. Het behoeft ons zo niet te verbazen dat de Pruisische Generale Staf in de spoorweg een *wapen* zag.

Merkwaardig genoeg brak deze militaire erkenning eerst vrij laat door. Het waren niet-militairen die voor het eerst op de spoorwegcapaciteiten wezen. Behalve Friedrich List waren nog vele anderen

geestdriftig over de mogelijkheden van de spoorbaan [76]. In eerste instantie dachten zij daarbij aan de economische en politieke eenwording van Duitsland. Ook echter op de offensieve en defensieve potenties van de spoorweg werd gewezen. De sombersten onder hen zagen al een tegen Duitsland gericht samengaan van Frankrijk en Rusland in het verschiet. Van militaire zijde werd voorlopig vol ongeloof naar deze spoorwegaanprijzingen geluisterd [77]. De toenmalige Chef van de Generale Staf, von Krauseneck, stelde zich al bijzonder weinig ervan voor. Nog minder begrip kon generaal Rühle von Lilienstern ervoor opbrengen. Dat deze officier voorzitter was van een in 1835 geïnstalleerde staatscommissie tot beoordeling van een spoorlijn tussen de Rijn en de Weser, beloofde zo een weinig progressief beleid. Vooral aan de vermeende kwetsbaarheid van de spoorwegen bleek de voorzitter zich te storen. Tot meer dan wat goederenvervoer in het achterland achtte hij de uitvinding dan ook niet in staat. In 1838 nam von Krauseneck het voorzitterschap van de staatscommissie over. Dat juist de Chef van de Generale Staf daarvoor werd gevraagd, geeft aan dat het militaire belang van spoorwegen al in ruimere kring begon door te dringen. Nu toonde von Krauseneck zich ook wat voortvarender dan zijn voorganger; hij bepleitte o.a. een spoorwegverbinding met Zuid-Duitsland. Het jaar 1848 bracht echter pas de doorbraak toen von Krauseneck stierf en werd opgevolgd door von Reyher, die zich als een spoorwegenthousiast ontpopte. Hij beklemtoonde dat de aanleg van spoorwegen en telegraafverbindingen steeds te zamen moest worden aangepakt. Bovendien begon hij systematisch gegevens over binnen- en buitenlandse spoorwegontwikkelingen te verzamelen. Van groter belang nog was zijn pleidooi de spoorweg en de telegraaf in oorlogstijd rechtstreeks onder de Generale Staf te brengen. In vreedstijd dienden dan natuurlijk al voorbereidende maatregelen te zijn getroffen. In het bijzonder dacht von Reyher daarbij aan de detachering van stafofficieren bij de spoorwegmaatschappijen. Erfgenaam van von Lilienstern toonde hij zich nog in zijn vrees voor de kwetsbaarheid van de spoorbaan. Zijn plannen de lijnen met een overdaad aan forten te beveiligen, bleken aan overdreven bezorgdheid te zijn ontsproten. In 1857 maakte von Reyher plaats voor von Moltke. Hoewel het gebruikelijk is eerst

bij deze Chef van de Generale Staf het doorbreken van de spoorwegzon te laten beginnen, zal duidelijk zijn dat hij op een reeds geploegde akker kon gaan zaaien [78].

Aan de kennis over spoorweggebruik in oorlogstijd ontbrak het von Moltke trouwens evenmin. Herhaaldelijk had de spoorweg zijn nut nu al bewezen. Vooral de Amerikaanse Burgeroorlog was in dit opzicht leerzaam geweest. Ook de wijdverbreide mening, dat deze oorlog aan Europese militairen was voorbijgegaan, moet worden ondergraven. Zeker het gebruik van de spoorweg was gesignaleerd, en — vooral door Pruisische waarnemers — uitvoerig besproken [79]. Het Noorden had in de Amerikaanse Burgeroorlog het industriële potentieel aan zijn zijde. Ook echter het besef van het belang van de spoorweg was hier het grootst. Beide factoren bezorgden de noordelijke staten een niet onaanzienlijk voordeel in de strijd. Deed het Zuiden bovendien weinig aan het regelen van de contacten tussen de overheid en particuliere spoorwegmaatschappijen, de noordelijke maatregelen in dit opzicht getuigden van durf. Vooral van belang was verder de instelling van een „Construction Corps” in het leger van de Unie en van een afdeling „United States Military Railroads” in het ministerie van oorlog [80]. Dit belang ontging de Pruisische waarnemers niet. Kort daarop werden door von Moltke de Pruisische equivalenten van deze organisaties geschapen [81]; nieuw was slechts dat zij niet onder de minister van oorlog, maar onder de Chef van de Generale Staf werden geplaatst. Het is in dit opzicht trouwens nuttig nog even stil te staan bij de opvatting als zou de Amerikaanse Burgeroorlog aan Europese militaire kringen ongemerkt zijn voorbijgegaan. Uit het bovenstaande mag blijken hoe onjuist deze mening, althans voor Pruisen, is. De misvatting valt echter wel te verklaren: Pruisen had belang bij korte oorlogen; dit gold om politieke en economische, voor von Moltke echter ook om menselijke redenen. In de Amerikaanse Burgeroorlog werd nu een volksoorlog, een uitputtingsslag gezien. Shermans mars door Georgia was militair en spoorwegtechnisch interessant, uit menselijk oogpunt een twijfelachtige zaak; von Moltke wenste de oorlogen kort en beschaafd te houden, en de Amerikaanse Burgeroorlog moest dus als een barbaarse aberratie worden verworpen.

Deze afwijzing veroorzaakte echter wel een blinde vlek op het Pruisisch-Duitse netvlies. De perceptie van de Burgeroorlog werd zo uiterst selectief. De factoren, die de oorlog hadden gerekt, werden verwaarloosd. Zij vielen gemakkelijk op rekening van het amateurisme van de Amerikaanse militairen te schrijven. De toegenomen vuurkracht, de loopgraven, het prikkeldraad en de acties tegen de burgerbevolking werden zo niet op hun juiste waarde geschat. Wat wel opviel waren de spoorwegen. Deze sloten precies aan bij de Pruisisch-Duitse wensen en zoals na 1870 de wereld bij Pruisen haar stafkennis kwam halen, zo nam Pruisen nu de militaire spoorwegorganisaties van de noordelijke staten over.

De spoorwegsectie van de Pruisische Generale Staf werd opgericht in 1864 en al gauw met voortvarendheid uitgebreid [82]. De volgende taken werden haar toegewezen: de bestudering van alle binnen- en buitenlandse spoorwegontwikkelingen, het toezicht op de aanleg van spoorwegen voor zover daarbij militaire aspecten in het geding waren, de training van officieren en manschappen in de uitoefening van spoorwegtaken, het voorbereiden van tijdschema's voor het geval van mobilisatie en ter verwezenlijking van de operationele plannen. Enkele jaren later mocht de sectie volgroeid worden genoemd. Het hoofd daarvan kon toen over de volgende instanties beschikken: ten eerste een „Eisenbahn-Bataillon” dat, gestoken in het uniform van de Garde-Pioniers, in 1899 zelfs onder een eigen inspectie werd geplaatst; ten tweede een hele hiërarchie van stafofficieren, die steeds het beheer over een bepaald spoorwegtraject kregen toegewezen. Uitdrukkelijk werd hun daarbij niet alleen een grote mate van handelingsvrijheid gelaten, duidelijk werd ook bepaald dat zij in spoorwegzaken hun stem mochten verheffen tegen iedere troepencommandant, van welke rang dan ook. Deze stafofficieren — van de belangrijke „Linienkommandanten” tot de „Bahnhofscommandanten” toe — hadden in het hun toegewezen ressort steeds samen te werken met burgertechnici en met beamtten van de staats- en particuliere spoorwegen. Dat de staat na 1870 met behulp van de Franse oorlogsschuldbetalingen de particuliere ondernemingen grotendeels had uitgekocht, vergemakkelijkte dit contact natuurlijk zeer [83]. Ook dat bij voorkeur oud-militairen bij de spoor-

wegen werden aangesteld (waar de discipline dan ook militair mocht worden genoemd) droeg bij tot de soepelheid van deze contacten. Boven al deze militair-civiele relaties was een Centrale Commissie geplaatst; daaronder een Uitvoerende Commissie en vervolgens de commissies waarin van stafzijde de „Linienkommandanten” zitting hadden. Correspondeerde het ressort van deze officieren steeds met dat van een legerkorps, dat van hun civiele tegenhangers („Bahnbevollmächtigte in Eisenbahangelegenheiten”) kwam overeen met een „Eisenbahndirektion”. Deze laatste vormde dan de grootste civiele eenheid. In geval van oorlog werd het hoofd van de spoorwegsectie tot „Chef der Feldeisenbahnen” benoemd. In het Grote Hoofdkwartier bleef hij echter ook dan onder het hoofd van het „Etappe- und Eisenbahnwesen” gesteld. Toen evenwel in de praktijk van 1914 bleek dat deze constructie aan de status van de spoorweg als „wapen” toch nog afbreuk deed en het contact tussen de Chef der Feldeisenbahnen en de Chef van de Generale Staf belemmerde, werd zij afgebroken. Rechtstreeks hielden de beide chefs toen contact met elkaar [84]. Het totaal aan spoorwegmilitairen zou trouwens tegen 1918 groter worden dan het gehele Pruisische leger uit 1870 [85].

In Franse militaire kringen had men het niet nodig geoordeeld al te veel aandacht aan de spoorwegen te schenken [86]. Alarmerende berichten van de militaire attaché in Berlijn maakten vlak voor 1870 wel indruk op de minister van oorlog, marschalk Niel, maar na diens dood raakten zijn rapporten en aanbevelingen zoek [87]. Toch waren de Fransen soms gebaat bij hun slechte spoorwegnet: zoals in 1940-1941 de slechte staat van de Russische wegen de Duitsers parten speelde, zo werd in 1870 hun opmars door een vergelijkbare factor vertraagd [88]. Desondanks werden de Fransen toen in hoofdzaak op het spoorwegwapen door de Pruisen verslagen. Tegenover de soepel lopende Pruisische machine — geolied in twee recente oorlogen — kon het Franse leger weinig stellen. De aanleg van de spoorlijnen getuigde al van bijster weinig inzicht. Als de 18e-eeuwse wegen liepen de spoorwegen nu in de richting van de Rijn. Net als in voorbije dagen ontbraken echter de nodige dwarsverbindingen. Transporten van de ene grensvesting naar de andere moesten vaak

eerst tientallen kilometers terug. Erger nog was dat door het ontbreken van deze dwarsverbindingen von Moltke kans zag de richting van de Franse opmars naar de grens te voorspellen [89]. Bovendien maakten de Fransen — anders dan de Pruisen — geen onderscheid tussen een mobilisatie- en een concentratiefase. Alles werd dientengevolge ongeordend naar de grens getransporteerd, waar natuurlijk al snel een onbeschrijflijke chaos heerste. De belangrijkste goederen bleken verder niet het laatst, maar het eerst in de wagons te zijn geladen. Op de stations van bestemming dreef dit de officieren tot wanhoop, de soldaten tot plundertochten. Door het falen van zijn transportstelsel werd de Franse soldaat daardoor weer gedwongen, als vanouds, van het land te leven. Aangezien hij nu echter in eigen land moest vechten, bracht hij zo alleen maar schade aan zijn landgenoten toe [90].

Het sprak vanzelf dat na 1871 ook het Franse militaire transport bij de hervormingen zou worden betrokken. Pruisen stond daarbij ten voorbeeld, hoewel de navolging niet al te rigoureuus werd aangepakt. Opmerkelijk is in elk geval dat eerst in 1917 de transportsectie van de Franse Generale Staf werd losgekoppeld van het Eerste Bureau, belast met alle personeels- en intern-organisatorische zaken. Ook de invloed van de particuliere spoorwegondernemingen werd veel minder dan in Duitsland aan banden gelegd. In de Eerste Wereldoorlog zou dat nog tot ernstige problemen leiden. Het belang van de transportfactor in de moderne oorlog en van de spoorweg als „wapen” bleef zo in Frankrijk veel minder onderkend dan in Duitsland. Gezien de boven ontwikkelde stelling over de relatie tussen de invloed van de Generale Staf en het spoorwegstelsel is dat ook niet verwonderlijk. In Pruisen-Duitsland had de Generale Staf eerst met behulp van de spoorweg zijn technische onmisbaarheid kunnen bewijzen; in Frankrijk kwam deze kans niet tot rijping, de militair-geografische situatie spoorde daar niet aan tot extra inspanningen [91].

In Duitsland brak met de Chef van de Generale Staf von Schlieffen het hoogtepunt van de spoorwegfase aan. Meer nog dan bij von Moltke werd onder zijn leiding het belang van de spoorweg beklemtoond als oplossing voor Duitslands strategische en operationele problemen. Deze proble-

men waren er sinds von Moltkes dagen ook niet geringer op geworden [92]. De eerste complicatie waarvoor von Schlieffen zich zag geplaatst, was dat Duitslands omsingeling — voor von Moltke nog slechts dreiging — werkelijkheid was geworden. In 1891, het jaar waarin von Schlieffen de post van Chef van de Generale Staf aanvaardde, hadden Frankrijk en Rusland juist een militair verdrag gesloten. De tweede complicatie voor von Schlieffen betrof de groei van het Duitse leger. Was von Moltke voor zijn dagen met een „massaleger” ten strijde getrokken, vergeleken met de nieuwe Chef van de Generale Staf had hij zich slechts over kleine aantallen het hoofd behoeven te breken. De derde complicatie vormden de vestingen die Frankrijk na 1870 aan zijn grens met Duitsland had gebouwd. Het beruchte Franse aanvalsplan „17” uit 1914 bestond in von Schlieffens dagen niet. Het Franse leger likte nog zijn wonden en trachtte intern orde op zaken te stellen. Voorlopig verkoos het zich defensief op te stellen. Het antwoord van von Schlieffen op deze complicaties werd het beroemde, naar hem genoemde plan. Rusland kon wachten, en het von Schlieffen-plan was dan ook geen oorlogsplan. Het regelde slechts een veldtocht, en wel tegen Frankrijk [93]. De vestingcomplicatie liet het bovendien links liggen: von Schlieffen stelde voor eenvoudig eromheen te trekken, met een extra versterkte rechtervleugel.

De details van het von Schlieffen-plan doen hier niet ter zake. Kernpunt voor dit betoog is von Schlieffens standpunt inzake de toen in Duitsland woedende controversie Napoleon—von Moltke [94]. Dit dispuut spitste zich toe op het twistpunt over vroeg of laat concentreren. Napoleon zou de eerste handelwijze hebben voorgestaan en zich daarmee in de „doorbraak” hebben gespecialiseerd, von Moltke zou echter de tweede aanpak hebben gekozen en de omsingeling hebben geperfectioneerd. Voor zover in de discussie de tegenstelling werd verabsoluteerd betrof zij een schijnprobleem. Beide veldheren hadden zich niet over het principiële goed of slecht van de alternatieven uitgelaten. Elk had zich slechts aangepast bij de mogelijkheden van de in zijn dagen beschikbare militaire techniek. Aangezien von Moltke over betere bevoorradings- en verbindingstechnieken had kunnen beschikken, wist hij zijn legers langer „getrennt” te laten „marschieren”. Deze aanpak tot

dogma te verheffen was von Moltke echter vreemd.

De aanhangers van het (dus ten onrechte) aan von Moltke toegeschreven „dogma” waren in het Duitse dispuut duidelijk in het voordeel. Niet in de laatste plaats doordat von Schlieffen zich aan hun zijde had geschaard. De Chef van de Generale Staf had haast. De Franse vijand diende zo snel mogelijk te worden verslagen om Rusland te kunnen aanpakken. Een complete omsingeling van de Franse legers was dus het aantrekkelijkst. De omvang van de Duitse regels en de uitgestrektheid van het terrein waarop zij zich moesten bewegen, deden von Schlieffen bij de uitwerking van het omsingelingsplan echter alle contact met von Moltke verliezen. Juist deze beide factoren dwongen hem de concentratie van krachten in een zeer vroeg stadium te volbrengen. De omsingeling nam dermate grote proporties aan dat de inleidende bewegingen al in het verre achterland dienden te beginnen [95].

In diesem Ringen um die Flanken siegt derjenige, dessen letzte Reserve sich nicht hinter der Mitte der Front, sondern auf dem äußersten Flügel befindet. Dorthin kann sie nicht erst gebracht werden, wenn der Adlerblick des Feldherrn im Toben der vielen Quadratmeilen umspannenden Schlacht den Punkt der Entscheidung erkennt, sondern dorthin muß sie bereits durch den Anmarsch zur Schlacht, durch den Vormarsch von den Ausladestationen, ja durch den Eisenbahntransport geführt werden. [96]

Dergelijke overwegingen dwongen von Schlieffen alles van te voren te regelen; niet alleen de mobilisatie, het transport en de richting van het offensief, maar ook de beslissende slag zelf. Aan initiatieven van lagere commandanten viel derhalve niet meer te denken. Zij zouden de perfectie van het plan slechts kunnen verstoren. De veldheer diende zijn legers in een ijzeren greep te klemmen. Alle formaties moesten uit één, ver achter het front gelegen, punt worden „bestuurd”. Duidelijk had von Schlieffen de plaats van de moderne (Duitse) veldheer voor ogen:

Kein Napoleon, umgeben von einem glänzenden Gefolge hält auf einer Anhöhe. Der Feldherr befindet sich weiter zurück in einem Hause mit geräumigen Schreibstuben, wo Draht- und Funkentelegraph, Fernsprech- und Signalapparate zur Hand sind. [97]

Wat des veldheers taak betrof, werd opgemerkt:

Die wesentlichste Aufgabe des Schlachtenlenkers ist damit erfüllt, daß er, lange bevor ein Zusammenstoß mit dem Feinde erfolgen kann, allen Armeen und Korps die Straßen, Wege und Richtungen angibt, in welchen sie vorgehen sollen, und ihnen die ungefähren Tagesziele bezeichnet. [98]

Het hoofd van de spoorwegsectie van de Duitse Generale Staf tijdens de Eerste Wereldoorlog, generaal Groener, kon nog in 1927, in een poging von Schlieffen van het falen van zijn plan vrij te pleiten, schrijven dat dit rijkelijk passieve centralisme de hoogste veldheerswijsheid was. Als elk legeronderdeel zich maar aan het tevoren opgestelde schema had gehouden, zou er niets zijn misgegaan. Juist een gebrek aan straffe leiding had het plan in 1914 doen mislukken [99].

In deze korte uitweiding over het von Schlieffenplan is reeds gebleken welk een belangrijke rol daarin aan de spoorwegen was toebedacht. Het is bovendien opvallend dat uitgerekend Groener na 1918 leider werd van een invloedrijke beweging om von Schlieffens erfgoed te beschermen. Zelf was von Schlieffen dan ook ten volste ervan overtuigd, dat de spoorweg meer was dan alleen maar het zoveelste bevoorradingsmiddel:

Die Fortbildung der Moltkeschen Gedanken über die Eisenbahnen als Waffe ist im wesentlichsten ein Verdienst Schlieffens und seiner Schule... Die Eisenbahnen als moderne Waffe dem Organismus des Massenkrieges fest und sicher einzugliedern, erschien dem Generalstabchef als höchstes Ziel. [100]

Hitler en de Blitzkrieg

Ingevolge artikel 160 van het Verdrag van Versailles werd de Duitse Generale Staf opgeheven en verboden. Net als onder Napoleon werd echter in een beknotting van de militaire kracht niet berust. Als „Truppenamt” leefde de Generale Staf voort en op bescheiden schaal bleef men ook stafofficieren opleiden en oefenen [101]. Hoewel dit clandestiene bestaan zeker een succes was, zou de Duitse Generale Staf niet meer de dominante rol kunnen spelen van de afgelopen 60 jaren. Ter verklaring van deze invloedsvermindering wordt gewoonlijk gewezen op het veranderde, en voor de Generale Staf minder gunstige, politieke klimaat. Een republiek was geen militaristisch keizerrijk en Hitler wilde méér dan manoeuvres winnen. Deze

verklaring is ongetwijfeld juist. Of zij echter een afdoende oplossing biedt voor de ondergang van de Generale Staf in zijn oude vorm, valt te betwijfelen. Een specialistische organisatie, die zich onmisbaar blijft betonen, wordt niet zonder meer terzijde gesteld. Dat dit lot de Generale Staf toch overkwam, wijst erop dat — terecht of ten onrechte — aan zijn onmisbaarheid werd getwijfeld. Onder het keizerrijk had de Generale Staf aanzienlijke politieke invloed kunnen uitoefenen.

Deze ontwikkeling was echter niet uit de lucht komen vallen. Achter deze invloed stonden drie schijnbaar moeiteloos gewonnen oorlogen en de pretentie het omsingelde Duitsland nog vele militaire diensten te kunnen bewijzen. Staatsgrepen buiten beschouwing gelaten, moeten militairen die politieke invloed uitoefenen hun optreden steeds met militaire argumenten en prestaties legitimeren. Omgekeerd, als militairen politieke invloed verliezen hoeft dat níét alleen aan politieke veranderingen te liggen. Er kan dan ook iets schorten aan hun militaire inbreng, hun militaire geloofwaardigheid.

Ondanks deze bedenking is het goed in het kort stil te staan bij de politieke ontwikkelingen rond de Duitse Generale Staf [102]. Dat na 1918 het clandestiene Truppenamt in een soort Immediatstelling tot het staatshoofd, de sociaal-democraat Ebert, zou komen te staan was ondenkbaar. Truppenamt en Heeresleitung (het opperbevel) werden onder de minister van defensie geplaatst, net zoals voor 1883 het geval was geweest. Allerlei specialistische stafsecties werden bovendien bij andere departementen ondergebracht. Moeder én dochters hoopten zo de geallieerde controle gemakkelijker te kunnen ontgaan. Van belang was verder, dat de minister van defensie — het doet bijna Frans aan — ook een persoonlijke staf creëerde, voorlopig onder de naam „Adjutantur”. In dit krachtenveld trad een eerste verzwakking van het Truppenamt op toen zijn leider, generaal von Seeckt, overstapte naar de Heeresleitung. Zijn opvolger, generaal Heye, luisterde naar de bijnaam Papa, wat voor de slagkracht van het Truppenamt weinig goeds voorspelde. Inderdaad leidde deze verschuiving onmiddellijk ertoe dat de Adjutantur aan invloed won. Het hoofd van deze afdeling, von Schleicher, wist er geleidelijk een ware concurrent

van het Truppenamt van te maken. De Adjutantur was toen trouwens al in „Wehrmacht-Abteilung” omgedoopt. Het is hier niet de plaats de wisselende relaties tussen Heeresleitung, Truppenamt en Wehrmacht-Abteilung op de voet te volgen. Hoofdzaak is te onderkennen, dat de staf van de minister van defensie — later „Ministeramt”, nog later „Wehrmachtamt” genoemd — steeds invloedrijker werd. Eensdeels lag dit aan de vroeger ongekende situatie, dat — zie artikel 160 — het Opperbevel wel, de Generale Staf niet in het openbaar mocht opereren. Voor een ander deel ligt de verklaring in persoonlijke omstandigheden: von Schleichers connecties met de militair-politieke kring rond president (sedert 1926) von Hindenburg, en een vete tussen deze kring en von Seeckt waren in dit verband van belang. Dat Groener, korte tijd minister van defensie, het wel met von Schleicher, niet met von Seeckt kon vinden — die kritisch ten opzichte van von Schlieffen was gestemd — deed de balans nog verder in von Schleichers voordeel omslaan.

Met Hitler aan de macht bestond deze situatie nog steeds, al waren de personen verwisseld. Generaal von Blomberg was minister van oorlog, generaal von Reichenau zetelde in het Wehrmachtamt. De legertop werd gevormd door generaal von Fritsch als bevelhebber, en de leiding van de (al snel weer zo genoemde) Generale Staf kwam in handen van generaal Beck. In 1938 wist Hitler het krachtenveld echter ingrijpend te wijzigen. De generaals von Blomberg en von Fritsch werden slachtoffer van een „coup” en verdwenen van het toneel. De laatste werd opgevolgd door von Brauchitsch, maar ten aanzien van von Blombergs oude post ging Hitler radicaler te werk: het hele ministerie van oorlog werd opgeheven en Hitler zou voortaan zijn eigen minister zijn. In feite echter gebeurde het volgende. De persoonlijke staf van de minister onderging zijn vierde naamsverandering en werd van Wehrmachtamt tot „Oberkommando der Wehrmacht” omgedoopt. Het kind bleek zo de vader te hebben verdrongen, want het was deze organisatie die nu door Hitler toch als een soort van ministerie werd gebruikt. Binnen dit „Ministerie”, onder generaal Keitel, kwam nu als een nieuw „kind” echter wel een „Führungsstab” naar voren. Zoals eertijds de persoonlijke staf van de minister zich tot rechtstreekse concurrent van de Generale

Staf van het leger én tot „vadermoordenaar” had ontpopt, zo leek deze Führungsstab die ontwikkeling te gaan herhalen. Het hoofd van deze afdeling, generaal Jodl, groeide Keitel boven het hoofd, en stond dichterbij de Führer dan Beck. De „Abteilung L(andesverteidigung)” onder generaal Warlimont vormde daarbij, binnen de Führungsstab, het equivalent én de concurrent van de Sectie Planning en Operaties van de Generale Staf. Toen Beck bovendien na de bezetting van Tsjecho-Slowakije ontslag nam, greep Hitler deze gelegenheid aan om de medeverantwoordelijkheid van de chef-staf op te heffen. In deze medeverantwoordelijkheid — traditie overigens, geen formele regel — was in Duitsland de bijzondere positie van de Chef van de Generale Staf tot uitdrukking gekomen. Na zijn politieke invloed werd hem nu ook de militaire ontnomen. Voortaan was hij niet meer „Berater”, doch nog slechts „Gehilfe” van de opperbevelhebber. Weliswaar ging Becks opvolger, generaal Halder, in een handboek voor stafofficieren (herfst 1938) aan deze verandering voorbij, maar in de praktijk hielp dat weinig. Na het falen voor Moskou werd von Brauchitsch in december 1941 ontslagen. Voortaan zou Hitler niet alleen als hoofd van de Wehrmacht maar ook als opperbevelhebber van het leger fungeren. Met alle gestrengheid kon hij nu op de naleving van zijn maatregel uit 1938 toezien [103].

De betrokkenheid van vele stafofficieren bij de aanslag van 20 juli 1944 blijve hier buiten beschouwing, zo goed als de daarop gevolgde verdere ontkrachting van de Generale Staf. Wat echter nadere aandacht behoeft zijn de militaire ontwikkelingen die met deze ondermijning van de staf gepaard gingen en er wellicht de grondslag van vormden. Het is immers niet uitgesloten dat het onvermogen van de staf zijn positie te behouden werd beïnvloed door een onvermogen zijn militaire onmisbaarheid overtuigend te bewijzen. Besproken is, hoe de invloed van de Generale Staf tot 1918 met zijn spoorwegvirtuositeit samenhang.

Dank zij de spoorbaan en de in dat wapen gespecialiseerde staf leek Duitsland toen zijn strategische en operationele problemen te kunnen overwinnen. Besproken is ook hoe op deze spoorwegbasis de bevelvoeringsstijl van von Schlieffen was geënt. De vraag is nu of deze band met de spoor-

weg behouden bleef. Niet alleen de positie van de Generale Staf, ook de stijl en de organisatie van de bevelvoering zijn bij deze vraag betrokken. Technische omstandigheden kunnen zo het lot van een organisatie bepalen. Politieke ontwikkelingen zijn er soms eer gevolg dan oorzaak van.

Het lijkt zinvol voor deze technische problemen te rade te gaan bij de denkbeelden van generaal von Seeckt [104]. Het was immers deze officier die na 1918 voorlopig zijn stempel kon drukken op deze materie. Van belang is dan te onderkennen, dat von Seeckt overwegende bezwaren koesterde tegen veel uit de nalatenschap van von Schlieffen. Ten eerste had volgens hem het massaleger gefaald. De grondige voorbereiding en het intensieve gebruik van spoorwegen hadden niet kunnen verhinderen dat het Duitse leger in de loopgraven verstrikt was geraakt. Onder moderne omstandigheden was blijkbaar nog slechts een klein leger (van beroeps-soldaten) tot het voeren van een bewegingsoorlog in staat. Ten tweede meende von Seeckt bezwaar te moeten aantekenen tegen de fixatie op de omsingeling. Het beschikken over massale aantallen soldaten kon natuurlijk tot deze fixatie verleiden. Wanneer men echter die massaliteit liet vallen, dienden andere acties, in het bijzonder de doorbraak, opnieuw te worden gezien. De massaliteit had tot gemakzucht geleid; althans zo meende von Seeckt. Het moeten woekeren met talenten dwong daarentegen tot een flexibeler beleid. Behalve aan de obligate omsingeling viel dan ook weer aan andere operaties te denken. Ten derde tekende von Seeckt protest aan tegen de bevelstijl à la von Schlieffen. Reusachtige omsingelingsoperaties, uitgevoerd door enorme aantallen soldaten en mogelijk gemaakt door de spoorweg, hadden de veldheer wel erg ver van het veld verwijderd. Volgens von Seeckt paste de veldheer echter niet in een ivoren toren, opgetrokken achter het front. Zijn aanwezigheid was bij de actie zelf nodig. Dat dit wel in het bijzonder tijdens een doorbraak gold, stond voor von Seeckt vast. Voor het succes van deze actie waren lokale beoordelingen en lokale beslissingen van doorslaggevend belang. Geen veldheer kon er op afstand een rol bij spelen. Geen groots, tot in details uitgewerkt plan was daarbij van nut. Opereerden bovendien meer legergroepen naast elkaar, dan diende de hoogste leiding aan de plaatselijke commandant zo veel mogelijk be-

voegdheden te delegeren. Een plan mocht zo niet méér doen dan de allergrootste lijnen bepalen.

Ook in dit laatste advies lag een duidelijk tegen von Schlieffen gerichte strekking besloten. Dit hele complex van opvattingen (gekoppeld aan von Seeckts purisme waar het militaire tradities betrof) deden hem besluiten de invloed van de staf ten gunste van de troepencommandanten te beperken. Een eerste stap daartoe was een hervorming van het militaire onderwijs. De „Reichswehr”, het leger van de Republiek van Weimar, omvatte 100.000 man, waaronder 4000 officieren. Alleen al om deze reden kon von Seeckt het zich niet veroorloven sommige van zijn officieren van het hogere militaire onderwijs uit te sluiten. Staf- zowel als troepenofficieren kregen opdracht dit onderwijs te volgen. Niet alleen echter de omvang van het officierscorps bracht von Seeckt tot deze stap. Ook de volgende overweging speelde mee:

... vielleicht ist in einer Zeit, in der für Ausbildung des Generalstabes viel geschah, für die Weiterbildung der Führer selbst nicht genügend geschehen. Nicht alle Generale waren durch die strenge Schule des Moltke- und Schlieffengeistes gegangen, die im Generalstab auch schwächeren Männern etwas vom Genius der Kriegskunst mitgegeben hatte, und beugten sich im Gefühl geringeren Könnens dem Einfluß des jüngeren Gehilfen. [105]

Overigens was von Seeckt zich ervan bewust dat velen zijn besef van traditionele verhoudingen niet deelden [106]. Zo merkte hij op:

Die Idee, daß ein kommandierender General selbst noch etwas lernen könne, erschien abenteuerlich.

Het gevolg van deze opvatting echter was

... daß der Generalstab einheitlich durchgebildet war, daß aber die operativen Gedanken (...) in den Kreis der eigentlichen Führer nicht im vollem Umfang einstrangen. [107]

Ook de beroemde reizen van de Generale Staf verloren door von Seeckts toedoen zo hun exclusiviteit:

Im Gegensatz zu früheren Gepflogenheiten (...) habe ich es als meine Aufgabe betrachtet, den von mir geleiteten Reisen die Ausbildung der Führer selbst zugrunde zu legen. [108]

Naast deze onderwijsmaatregelen kon von Seeckt

voor zijn plannen aanknopen bij allerlei technische ontwikkelingen: klein eliteleger, bewegingsoorlog, doorbraak, en dat alles in handen van inventieve en goed opgeleide troepencommandanten. Na deze samenvatting van von Seeckts wensen zal het geen verbazing wekken dat hij een open oog had voor de mogelijkheden van nieuwe wapens. In het bijzonder gold dat het vliegtuig, in iets mindere mate de tank. Voor het herwinnen van de noodzakelijke beweeglijkheid op het slagveld dacht von Seeckt zelf nog hoofdzakelijk aan de cavalerie. Dat nam echter niet weg dat hij ook tank-experimenten krachtig steunde. Al in het begin van de jaren '20 liet hij bovendien gecombineerde vliegtuig-tankmanoeuvres houden [109]. Aan de spoorweg werd weinig meer gedacht. Hitlers Autobahnen markeerden later dit wisselend getij.

De Blitzkrieggedachte werd uit deze wapens en (ook buitenlandse) aanzetten geleidelijk ontwikkeld. De kracht van deze oorlogvoering was gelegen in het verlammen en demoraliseren van de tegenstander. Een doorbraak diende het leger in het vijandelijke achterland te brengen ten einde daar onder de commandoposten verwarring te stichten. Alles hing daarbij aan de snelheid van de opmars en geen enkel obstakel mocht deze remmen. Het zou een verspilling van krachten zijn hindernissen op te ruimen als de totale verlamming van de vijand dit werk zou kunnen doen. Obstakels diende men dus te omzeilen. Niet alleen aan de snelheid, vooral ook aan het zigzagverloop van de opmars dankte de Blitzkrieg zijn naam. Juist echter dit zigzagkarakter dwong de commandant steeds in de voorste gelederen te verblijven (of in een vliegtuig erboven). Beslissingen moesten snel worden genomen en de verantwoordelijkheid daarvoor kon slechts toevallen aan de lokale commandant.

Geen wonder dan ook dat in de Duitse Blitzkrieg zelfs de hoogste commandanten zich steeds aan of voor het front bevonden. Niet zelden namen zij persoonlijk aan verkenningsacties deel of leidden zij persoonlijk een aanval. Evenmin is het verwonderlijk dat de stafofficieren door deze praktijken buitenspel werden gezet en soms tot wanhoop gedreven [110]. Dat het stelsel niet snel ontspoorde, was in hoofdzaak te danken aan de overvloed aan communicatieapparatuur waarmee de Duitse legers waren uitgerust. Ook op dit aspect van de

moderne uitrusting had von Seeckt toegezien [111].

Uiteindelijk echter schoot het stelsel toch te kort. Operationeel, omdat — in Rusland — de Panzer- en Stukaformaties moesten worden versnipperd over een al te groot gebied. Op hen had de Blitzkrieg gedreven; zelf echter verzonken zij nu in de massa van de niet voldoende gemotoriseerde infanterie [112]. Dat Hitler von Seeckts elitegedachte en het traditionele massaleger had willen combineren, wreekte zich nu [113]. Het onderste uit de kan bracht hem het lid op de neus. Strategisch faalde de opzet, omdat gewonnen veldslagen niet tot gewonnen oorlogen behoeven te leiden.

Het besef van deze waarheid deed Hitler van het ene uiterste in het andere vervallen. Gaf hij Rommel — Blitzkriegvirtuoos, maar ook niet méér — in Noord-Afrika al te zeer de vrije teugel, na de tegenslagen daar en in Rusland voerde hij een centralisme in, waarvan von Schlieffen zou hebben opgekeken [114]. Het valt zo tot de tragiek van de Duitse Generale Staf te rekenen, dat de wording en uitvoering van de Blitzkrieg hem zijn invloed hadden gekost. De spoorweg had tot voorbereiding genoopt en daarmee tot de onmisbaarheid en de dominantie van de Generale Staf. De tank en het vliegtuig wisten echter het „wapen”-karakter aan de spoorweg te ontnemen. Zo bleef nog slechts het bevoorradingsmiddel over. De tank en het vliegtuig — gebundeld in de Blitzkrieg — verdrongen de spoorweg, maar daarmee voor een deel ook de Generale Staf. Immers:

... der Handstreich (entspricht) dem Wesen der Panzerwaffe viel eher als der planmäßig vorgetragene Angriff. [15]

Zolang de Blitzkrieg duurde, wist de Generale Staf zo zelfs in oorlogstijd zijn positie niet te herwinnen. Dat was pijnlijk voor de betrokkenen, tragisch werd het echter toen de Blitzkrieg bleek te falen. De technische problemen van de nu — voor Hitler onverwacht — aanbreekende fase van de oorlog, die van de „Festung Europa”, boden in principe de Generale Staf alle gelegenheid zijn traditionele vaardigheden weer te etaleren. Het invloed-, prestige- en tijdverlies dat hij inmiddels had geleden beletten echter deze late krachtsontplooiing. Wat de staf militair en politiek had verloren, viel niet meer te herwinnen.

Juist in dit opzicht is het leerzaam het lot van het Duitse militaire spoorwegstelsel te volgen [116]. Na 1918 werd het, vergeleken met de aandacht voor het tankwapen en het vliegtuig, zowel in organisatorische als in materiële zin verwaarloosd. Zijn prestige binnen het leger zonk dan ook diep. De verwachtingen omtrent de Blitzkrieg waren verder tamelijk hoog gespannen, en noch voor het produktieapparaat, noch voor de spoorwegbevoorrading waren zoveel extra maatregelen getroffen.

De gebeurtenissen in de vroege zomer van 1940 beschaamden de Duitse verwachtingen trouwens niet. De Blitzkrieginstrumenten werkten en de afstanden, die de bevoorradingstreinen hadden af te leggen, bleven kort. De hele bevoorradinginspanning kon trouwens na enkele weken weer worden afgesloten en op de behoeften van een bezettingsleger worden afgestemd. Voor de veldtocht in Rusland hoopten de Duitsers op een herhaling van dit proces. Nu echter bleken zij zich te hebben misrekend en al spoedig verkeerden zij in bevoorradingnood. De schaarste aan spoorwegen in Oost-Europa werkte in hun nadeel. Daarbij kwamen dan nog de winterse overlast en de partizanaanvallen. Het in Duitsland en Frankrijk verweerde wegvervoer liet het nu zelfs geheel afweten. De oude vuistregel van von Moltke, dat militaire operaties zich niet verder dan 100 km van de spoorwegen mochten verwijderen, moest zo zelfs worden bijgesteld. Onder Russische omstandigheden was deze schatting veel te ruim genomen. Het tekort aan spoorwegmaterieel was niet in korte tijd aan te vullen. Evenmin bracht men nu de organisatie gemakkelijk op peil. Van de Duitse top-prestatie op dit gebied uit de tijd van von Schlieffen en Groener had de arrogantie van de Blitzkrieg weinig heel gelaten. Op transportgebied waren nu bijvoorbeeld zoveel verschillende instanties actief — bedrijven en partijorganen, uit op het leegroven van Polen en de Oekraïne — dat de spoorwegsectie van de Generale Staf zich nauwelijks kon doen gelden. Van de vroeger zo perfect geregelde relaties tot het civiele spoorwegapparaat was evenmin veel overgebleven. Het hoofd van de spoorwegsectie moest in dit opzicht zelfs constateren dat de „Fachberater des Reichsverkehrministeriums” weliswaar een „alter Kämpfer”, maar geen „alter Eisenbahner” was [117]. Dat nu in allerijl civiele spoorwegemployés door de spoorwegsectie

moesten worden „overgenomen” leidde bovendien tot weinig gelukkige improvisaties. (Voor het bevoorradingstelsel van de Luftwaffe zou trouwens een soortgelijk beeld kunnen worden opgehangen. Ook daar onderschatting van de bevoorradingstaak, verwaarlozing van de benodigde materialen en organisatie, improvisatie en roofofbouw bij de uiteindelijke inzet [118].) Welk een slagkracht de Duitse Generale Staf op spoorweggebied echter nog kon ontplooiën en op welk een ervaring nog viel te teren mag blijken uit het belang dat door de geallieerden werd gehecht aan het uitschakelen van het Duitse spoorwegstelsel. In de maanden voor de invasie werd dit een van de doelen met de hoogste prioriteit voor de Amerikaanse en Britse luchtmacht [119].

Concluderende valt echter toch te stellen dat de Duitse Generale Staf wel tegen de eenzijdige nadruk op de Blitzkrieg en de Blitzkriegwapens had gewaarschuwd, maar het getij toch niet had kunnen keren. Toen zijn sombere voorspellingen uitkwamen, ontbraken de tijd, de middelen en de invloed om de eigen specialistische kennis weer genoegzaam tot gelding te brengen. Beslist niet alleen politieke ontwikkelingen, ook militair-technische bezegelden zo zijn lot.

Slotopmerkingen

Tegen het Duitse geweld bleek in 1940 het Franse militaire bestel niet bestand. Voor een deel valt dit gebrek aan weerstand ongetwijfeld te wijten aan het Franse stafsysteem. In 1918 was dit stelsel, in de oorlog gestaald, in vele opzichten het Duitse nabijgekomen. In de nu volgende periode echter meende de Duitse militaire leiding met deze opzet te moeten breken. De mobilisatie en concentratie van krachten met behulp van de spoorweg waren methodisch imposant, maar toch te traag gebleken. De Duitse legerleiding wenste de bewegingsoorlog weer in ere te herstellen en brak daartoe met de spoorweg en met de traditionele Duitse stafstructuur. De bewegingsoorlog — op tanks en op vliegtuigen steunende — verlegde het zwaartepunt van de militaire besluitvorming naar de plaats van actie, en zo naar de troepencommandant. Daarmee was in feite een cirkelgang volbracht. Het Duitse stelsel uit de Blitzkriegfase geleek weinig meer op dat uit de tijd van von Moltke en von Schlieffen.

Veeleer vertoonde het in zijn nadruk op de beslissingsbevoegdheid van de ter plaatse leidende veldheer overeenkomsten met het Napoleontische systeem. Natuurlijk gaat deze vergelijking niet in alle opzichten op. Toch treft de gelijkenis tussen de wijze waarop Napoleon zijn staf hanteerde en de wijze waarop commandanten als Guderian en Rommel, maar ook Patton, dat deden. Niet de voorbereiding door de staf, maar de plaatselijke actieve — zelf verkennende en mee naar voren gaande — commandant besliste de Blitzkrieg. Napoleon verwachtte van zijn staf in hoofdzaak een snelle informatieverwerking. Zelf echter zorgde hij, met zijn adjudanten en ordonnansen (zijn „ogen en oren”), voor een belangrijk deel voor de toediening ervan. Op snelheid in alle fasen van de besluitvorming kwam het zo aan. Waar de informatieverwerking door de staf niet altijd even grondig kon zijn, besloot Napoleon toch altijd tot handelen over te gaan. De risico's die daaraan waren verbonden, dacht hij — meestal terecht — te kunnen opvangen; enerzijds door de overrompelende snelheid van zijn optreden, anderzijds door de mogelijkheid fouten toch altijd nog te kunnen herstellen. Deze laatste mogelijkheid was dan van twee factoren afhankelijk: ten eerste van zijn aanwezigheid ter plaatse, ten tweede van de greep die hij via zijn verbindingsofficieren op zijn troependelen behield. Faalde de staf, dan was dat erg. Faalde echter het verbindingssysteem, dan waren de gevolgen noodlottig. Dat Grouchy bij Waterloo van Berthier's niet ingewerkte opvolger vage informatie ontving, was een blunder. Dat Napoleon deze fout echter niet kon herstellen en Grouchy terugroepen, besliste de slag. Ook commandanten als Guderian, Rommel en Patton en later de Israëli's lieten hun staf vaak voor wat hij was. Ook zij legden zich neer bij de onmogelijkheid alles tevoren te weten en te plannen. Ook zij berustten in de onvolledigheid van hun informatie. Ook zij echter meenden de risico's die dat meebracht, door hun snelheid en hun greep op hun formaties te kunnen dragen. Ook zij waren dan ook in extreme mate verbindingssysteem-, „minded” [120].

Het Franse bevelsysteem volbracht na 1918 ten opzichte van het Duitse een merkwaardige schaarbeweging. Krompen de Duitsers hun staf voor een deel in, de Fransen besloten juist tot een steeds invloedrijkere staf en steeds ingewikkeldere stafpro-

cedures [121]. De Duitsers gingen zich nu op een persoonlijk geleide aanval concentreren en meenden de staf daarbij voor een deel te kunnen missen. Deze richting geleek enigszins op het 19e eeuwse Franse stelsel, dat door Napoleon en de Algerijnse oorlogen was geïnspireerd. De Fransen daarentegen wensten nu niets meer van hun oude aanpak te weten. Hun aanvalsdrijf en slordige voorbereiding waren hun in de Eerste Wereldoorlog duur te staan gekomen. Voor hen nu de verdediging in plaats van de aanval, Maginot in plaats van „Plan-17”, artillerie in plaats van de bajonet en Pétain in plaats van „le pantalon rouge”. Om-slachtige stafprocedures nu ook in plaats van het initiatief van de frontcommandant. Wéér waren de Duitsers en de Fransen op merkwaardige wijze uit elkaar gedreven: gingen de Duitsers nu „met de Franse slag” te werk, de Fransen deden het met Duitse „Gründlichkeit”. In de zomer van 1940 leek de eerste bevelstijl superieur aan de tweede.

Nog dezelfde oorlog zou echter leren hoe betrekkelijk dit overwicht was. Alleen al deze constatering vormt een waarschuwing tegen het verabsoluteren van organisatieprincipes. Het gehele historische overzicht onderstreept dit betoog. Stafstelsels die op belangrijke punten van elkaar verschilden, bleken onder wisselende omstandigheden elk tot opvallende prestaties in staat. Niet principes waren zo werkzaam, maar het relativisme van de aanpassing en de verandering. Van welk stelsel resultaten zijn te verwachten laat zich zo niet door principes bepalen. Integendeel, bij een keuze vormen de militaire middelen het richtsnoer, de strategische situatie vormt het kader. Beide zijn echter aan voortdurende veranderingen onderhevig, en principes bieden dan weinig houvast.

Literatuur en noten

1. Verwijzen naar al deze auteurs is een omslachtige zaak. Een uitstekende samenvatting geeft: J. Masie — *Management theory*; in: J. March (ed.) — *The handbook of organizations*. Chicago (1965). Een genuanceerde aanpak van de militaire organisatie geeft: J. R. Beishline — *Military management for national defence*. New York (1957). Zie voor Nederlands commentaar: S. van der Laan — *De militaire organisatie*. Utrecht (1967).
2. De scherpste kritiek is wellicht geleverd door: H. Simon — *Administrative behavior*. New York (1961). Een poging het ontstaan van deze pretenties voor de bedrijfsorganisatie te verklaren, onderneemt: R. Bendix — *Work and authority in industry*. New York (1956).
3. Ook voor dit onderwerp zou een lange lijst van studies kunnen worden aangelegd. Enkele recente bundels zijn: H. B. Brinkerhoff en Ph. R. Kunz — *Complex organizations and their environments*. Dubuque, Iowa (1973); J. G. Maurer — *Readings in organization theory. Open system approaches*. New York (1971); L. U. de Sitter — *Technologie en organisatie*. Alphen a/d Rijn (1974).
4. S. L. A. Marshall — *Men against fire*. New York (1974); M. Janowitz en E. A. Shils — *Cohesion and desintegration in the Wehrmacht in World War II. Publ. Opinion Quart.* (1948)280-315; S. Stouffer e.a. — *The American soldier*. Princeton (1949).
5. Basis voor de nu volgende beschouwingen zijn: M. Roberts — *Essays in Swedish history*. Londen (1967) hfdst. 7, en G. Parker — The 'Military Revolution' 1560-1660 — a myth? *J. Mod. Hist.* 48(1976) 195-214.
6. E. Daniels — *Geschichte des Kriegswesens*. Leipzig (1911) bd 4, dl 2, hfdst. 4.
7. G. Parker [5].
8. H. Delbrück — *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*. Berlijn (1920) dl 4, bk 2, hfdst. 4.
9. Het standaardwerk voor deze ontwikkelingen blijft: J. W. Wijn — *Het krijgswezen in den tijd van Prins Maurits*. Utrecht (1934).
10. G. Parker [5].
11. Voor de aantekeningen over de Zweedse hervormingen is vooral gebruik gemaakt van: M. Roberts [5], hfdst. 3 en 7. Verder zijn geraadpleegd: O. Norman — Gustav Adolph II. als Feldherr. *Arch. f. Reformationsgesch.* (1938)102-118; en: E. Daniels [6], bd 5, dl 3, hfdst. 1.
12. Zie hierbij: M. Roberts [5], hfdst. 3, en: C. V. Wedgwood — *The Thirty Years War*. Pelican Books (1967). Over de in deze alinea genoemde „Spaanse Weg" handelt: G. Parker — *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567-1659. The Logistics of Spanish victory and defeat in the Low Countries War*. Cambridge (1972).
13. M. Roberts [5], hfdst. 7, en: P. Schmitthenner — *Politik und Kriegführung in der neueren Geschichte*. Hamburg (1937) hfdst. 3; J. D. Hittle — *The military staff. Its history and development*. Harrisburg (1949) hfdst. 1.
14. M. Roberts [5], hfdst. 3.
15. M. Roberts [5], hfdst. 3 en 7.
16. Voor Wallenstein is geraadpleegd: V. Löwe — *Die Organisation und Verwaltung der Wallensteinischen Heere*. Freiburg i. B. (1895).
17. Zie hierbij o.a.: J. Saint-Germain — *Les financiers sous Louis XIV*. Parijs (1954); K. R. Swart — *The sale of offices in the seventeenth century*. Den Haag (1949); J. U. Nef — *War and human progress. An essay on the rise of industrial civilization*. New York (1963) dl 2.
18. E. Daniels [6], hfdst. 3.
19. G. E. Rothenberg — *The Austrian military border in Croatia, 1522-1747*. Urbana, Ill. (1960).
20. E. Silberner — *La guerre dans la pensée économique du XVIIe au XVIIIe Siècle*. Parijs (1939).
21. Th. Fuchs — *Geschichte des europäischen Kriegswesens*. München (1974) dl 2, blz. 26.
22. Voor de nu volgende beschouwingen is in hoofdzaak gebruik gemaakt van: L. André — *Michel le Tellier et Louvois*. Parijs (1942). Veel informatie verschaft verder: C. Rousset — *Histoire de Louvois et de son administration politique et militaire*. Parijs (1886-1891).
23. De ontwikkelingen onder de Grote Keurvorst worden voortreffelijk behandeld in: H. Rosenberg — *Bureaucracy, aristocracy, and autocracy. The Prussian experience, 1660-1815*. Cambridge, Mass. (1958). Het militaire bestel is onderwerp van studie bij: C. Jany — *Geschichte der königlich-preußischen Armee*. Berlijn (1928) dl 1, en: R. von Schrötter — *Das preußische Offizierkorps unter dem ersten Könige von Preußen. Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte* (1914)97-167.
24. P. Schmitthenner [13], hfdst. 7.
25. Deze Franse stijl van bureaucratiseren is — met betrekking tot het zeewezen dan — behandeld in: G. Teitler — *De wording van het professionele officierscorps*. Rotterdam (1974)169-171, 198-206.
26. W. Goerlitz — *History of the German general staff, 1657-1945*. New York (1963) hfdst. 1.
27. Voor algemene beschouwingen over deze sociale uitsluitingsverschijnselen: A. Vagts — *A history of militarism. Civilian and military*. New York (1959) hfdst. 1.
28. Deze diensten wordt vooral beklemtoond door: B. von Schellendorf — *Der Dienst des Generalstabes*. Berlijn (1905)5-6.
29. W. Goerlitz [26], hfdst. 1.
30. De Flügeladjutanten werden gekozen uit de beste leerlingen van de „Ritterakademie" wat al aangeeft — gezien de leeftijd van de betrokkenen — dat een eigen inbreng van hen niet werd verwacht. De Brigademajor, later „Adjutant bei den Generalen" genoemd, werd ook wel voor wat langere tijd aan de verschillende korpsen verbonden. Ook toen echter kwam het niet tot een grotere zelfstandigheid.
31. Zie voor de nu volgende Pruisische ontwikkelingen:

- H. Rosenberg [23]; H. C. Johnson — *Frederick the Great and his officials*. New Haven (1975); O. Büsch — *Militärsystem und Sozialleben im alten Preußen 1713-1807*. Berlijn (1962); J. D. Hittle [13], hfdst. 2.
32. P. Schmitthenner — *Krieg und Kriegführung im Wandel der Weltgeschichte*. Potsdam (1930) hfdst. 9, verschaft details over de militaire zijde van deze stelling. Een organisatiekundige beschouwing geven: J. Hage en H. Aiken — Routine technology, social structure, and organization goals, in: R. H. Hall — *The formal organization*. New York (1972)66.
 33. Zie voor Bourcet en zijn hervormingen: Ch. Thomas — *Les transformations de l'Armée française*. Parijs (1887) dl 1, blz. 181 e.v.; L. Hennet — *Regarde en arrière. Etudes d'histoire militaire sur le XVIIIe siècle: l'état-major*. Parijs (1911); S. Wilkinson — *The French army before Napoleon*. Oxford (1915)72-98; J. Colin — *l'Éducation militaire de Napoleon*. Parijs (1900)32-103; D. D. Irvine — The origins of capital staffs. *J. Mod. Hist.* 10(1938) 161-180.
 34. D. D. Irvine [33].
 35. S. F. Scott — The French revolution and the professionalization of the French officer corps, 1789-1793, in: M. Janowitz en J. A. A. van Doorn — *On military ideology*. Rotterdam (1971); R. W. Phipps — *The armies of the First French Republic and the rise of the Marshalls of Napoleon*. Londen (1926-1939). De ruimte ontbreekt om hier op de tactische en organisatorische veranderingen van het Revolutionaire en Napoleontische leger in te gaan. Slechts de vorming van divisies (elk van 2 brigaden, van elk weer 2 regimenten) verdient als doorslaand militair succes vermelding.
 36. Over Napoleons bevelvoeringssysteem zijn geraadpleegd: H. Gierl — *Der Feldherr Napoleon als Organisator. Betrachtungen über seine Verkehrs- und Nachrichtenmittel, seine Arbeits- und Befehlsweise*. Berlijn (1911); R. von Freytag-Loringhoven — *Die Heerführung Napoleons*. Berlijn (1910); D. Philip — *Étude sur le service d'état-major pendant les guerres du Premier Empire*. Parijs (1900).
 37. H. Gierl [36], blz. 29.
 38. H. Gierl [36], blz. 11.
 39. Zie voor de relatie tussen Napoleon en zijn maarschalken: A. G. MacDonell — *Napoleon and his marshals*. Londen (1934); M. Yorck von Wartenburg — *Napoleon as a General*. Londen (1902).
 40. Onder Napoleon verschenen enkele handboeken voor stafofficieren. De bekendste zijn: C. Grimoard — *Traité sur le service de l'état-major général des armées*. Parijs (1809), en: P. Thiebault — *Manuel général du service des états-majors généraux et divisionnaires dans les armées*. Parijs (1813). Thiebault definieert de staf uiterst bondig als „La totalité des militaires sans troupes, et des personnes considérées comme tels” (blz. 16). Grimoard is uitvoeriger: „... un nombre d'officiers choisis, dont le chef ou les chefs, s'il y en a plusieurs, prennent les ordres du général, dans l'objet de la décharger des détails relatifs à la subsistance, au mouvement et à l'emplacement des troupes, ainsi qu'à leur administration et à leur police” (blz. 1). Duidelijk blijkt uit de laatste omschrijving dat de staf taken nog strikt traditioneel werden opgevat.
 41. H. Gierl [36], blz. 84-101.
 42. H. Gierl [36], blz. 87-89.
 43. Zie hierbij D. G. Chandler — *The campaigns of Napoleon*. New York, (1974) dl 17; M. Howard — *Studies in war and peace*. Londen (1970) hfdst. 2.
 44. D. D. Irvine — The French and Prussian staff systems before 1870. *J. Amer. Mil. Hist. Foundation* (1938)(a), 4, blz. 192-204.
 45. G. A. Bonnal — *Le haut commandement Français au début de chacune des guerres de 1859 et de 1870*. Parijs (1905); M. Szczepanski — *Napoleon III. und sein Heer*. Heidelberg (1871); B. von Schellendorf [28], hfdst. 6.
 46. D. B. Ralston — *The army of the republic. The place of the military in the political evolution of France, 1871-1914*. Cambridge, Mass. (1967)141.
 47. D. Porch — *Army and revolution. France, 1815-1848*. Londen (1974) hfdst. 2.
 48. D. D. Irvine [44].
 49. J. Gottmann — Bugeaud, Galliéni, Lyautey. The development of French colonial warfare, in: E. M. Earle — *Makers of modern strategy. Military thought from Machiavelli to Hitler*. Princeton (1971); H. L. Wesseling — *Soldaat en krijger. Franse opvattingen over leger en oorlog, 1905-1914*. Assen (1969).
 50. S. T. Possony en E. Mantoux — *Du Picq and Foch. The French school*. Earle (1971); J. L. Wallach — *Kriegstheorien. Ihre Entwicklung im 19. und 20. Jahrhundert*. Frankfurt am Main (1972) hfdst. 5.
 51. Hierbij is gebruik gemaakt van: J. D. Hittle [13], hfdst. 2; H. Doerr — Der „Große Chef”. Entstehung, Aufstieg, Wandlung und Niedergang des Chefs des Generalstabes in Deutschland. *Wehrkunde* (1957)542-550; W. Goerlitz [26], hfdst. 1; G. A. Craig — *The politics of the Prussian army, 1640-1945*. Londen (1970) hfdst. 2; M. Kitchen — *A military history of Germany. From the eighteenth century to the present day*. Londen (1975) hfdst. 2 en 3; H. von Boehm — *Generalstabsgeschäfte. Ein Handbuch für Offiziere aller Waffen*. Potsdam (1876).
 52. H. Doerr [51], blz. 546. Dat dit voorstel werd aangevaard was van het grootste belang; het hield een belangrijke breuk in met het verleden. Van even groot belang is echter te onderkennen dat dit advieschap niet werd geformaliseerd. Toen Ludendorff dit in 1916 eiste, kon het terecht als machtsduress worden aangemerkt.
 53. H. Doerr [51], blz. 544. Zie ook: M. Kitchen [51], en C. A. Craig [51].
 54. B. von Schellendorf [28], blz. 33.
 55. Zie voor von Moltke: W. Goerlitz [26], hfdst. 4; C. A. Craig [51], hfdst. 5; M. Kitchen [51], hfdst. 4.
 56. H. Doerr [51], blz. 545.
 57. B. von Schellendorf [28], blz. 35.

58. C. A. Craig [51], hfdst. 6; M. Kitchen — *The German officer corps, 1890-1914*. Oxford (1968) hfdst. 4; G. Wohlers — *Die staatsrechtliche Stellung des Generalstabes in Preußen und dem deutschen Reich. Geschichtliche Entwicklung bis zum Versailler Frieden*. Bonn (1921)31 e.v.
59. D. D. Irvine [44].
60. H. von Seeckt — Gedanken eines Soldaten. Berlijn (1929) dl 2, hfdst. 6.
61. Voor de nu volgende beschouwing is gebruik gemaakt van: V. E. Muspratt — *The General Staff in France and Germany*. *J. Unit. Serv. Inst. India* (1911)327-336.
62. J. D. Hittle [13], blz. 68-71.
63. D. B. Ralston [46]. Zie verder: R. Girardet — *La société militaire dans la France contemporaine, 1815-1939*. Parijs (1953) dl 2; P. Baudin — *l'Armée moderne et les états-majors*. Parijs (1905); R. D. Challener — *The French theory of the nation in arms, 1866-1939*. New York (1955).
64. Zie hierbij: H. L. Wesseling [49]; B. H. Liddell Hart — French military ideas before the First World War, in: M. Gilbert — *A century of conflict*. Londen (1966); M. Solm — Der Angriffsgedanke in der französischen Militärliteratur seit 1871, in: J. Kühn — *Der Nationalismus im Leben der Dritten Republik*. Berlijn (1920).
65. J. L. Wallach [50], hfdst. 6; B. H. Liddell Hart — *Foch. The Man from Orleans*. Penguin Books (1931) dl 1; S. T. Possony en E. Mantoux [50].
66. D. B. Ralston [46], blz. 330-340.
67. Zie hierbij: D. D. Irvine [44], en V. E. Muspratt [61].
68. V. E. Muspratt [61], blz. 334 e.v. Het aantal staf-officieren bleef bovendien veel groter in het Franse leger dan in het Duitse. In 1911 omvatte de Duitse Generale Staf 312 officieren, inclusief 32 Beierse en 30 Saksische, en 12 militaire attachés. In de Franse Generale Staf werkten toen al 640 officieren. Ook de overige Europese landen bleven trouwens ver boven het Duitse aantal.
69. *Vermischte Schriften des Grafen Helmuth von Moltke*. Berlijn (1892) dl 2, blz. 229.
70. H. von Seeckt — *Moltke. Ein Vorbild*. Berlijn (1931) hfdst. 1, wijst uitdrukkelijk op het belang van de middelmatigheid.
71. Zie [51].
72. M. Howard [43], hfdst. 4. Zie ook: C. A. Craig [51], hfdst. 6.
73. Het contrast tussen de beide reacties is uitvoerig behandeld in: G. Teitler — *Toepassing van geweld*. Meppel (1972) hfdst. 10.
74. Zie voor het belang van het spoorwegstelsel in het algemeen: E. A. Pratt — *The rise of rail power in war and conquest, 1833-1914*. Londen (1916); J. F. C. Fuller — *l'Influence de l'armement sur l'histoire*. Parijs (1948) hfdst. 5; W. McElwee — *The art of war. Waterloo to Mons*. Londen (1974) hfdst. 4; B. en F. M. Brodie — *From crossbow to H-bomb. The evolution of the weapons and tactics of warfare*. Bloomington (1973) hfdst. 6; J. F. C. Fuller — *The conduct of war, 1789-1961*. Londen (1962)92-118; R. A. Preston, S. F. Wise, H. O. Werner — *Men in arms. A history of warfare and its interrelationships with Western society*. New York (1962) 241-249.
75. D. D. Irvine [44].
76. E. M. Earle — *Adam Smith, Alexander Hamilton, Friedrich List. The economic foundation of military power*. Earle (1973); A. von der Leyen — *Friedrich List, der Vorkämpfer des deutschen Eisenbahnwesens. Ein Beitrag zur Jugendgeschichte des deutschen Eisenbahnwesens*. Sonderabdruck Arch. Eisenbahnwesen. Berlijn (1931).
77. Anon. — Die Entwicklung des Militäreisenbahnwesens vor Moltke. *Beihefte z. Militärwochenbl.* (1902)237-246.
78. H. von Moltke — Welche Rücksichten kommen bei der Wahl der Richtung von Eisenbahnen in Betracht? 1843; in: *Gesammelte Schriften und Denkwürdigkeiten des Generalfeldmarschall Grafen Moltke*. Berlijn (1892). Eerder was echter reeds verschenen (Adorf (1842)) van een zekere „Pz“: *Die Eisenbahnen als militärische Operationslinien betrachtet und durch Beispiele erläutert. Nebst Entwurf zu einem militärischen Eisenbahnsystem für Deutschland*. De ondertitel van dit werk doet aan van Moltkes brochure uit 1843 denken. Het is mij niet duidelijk geworden wie „Pz“ was. Wel zal duidelijk zijn geworden, dat van Moltke toch bepaald geen eenling was op spoorweggebied. In een boek uit 1853 (uitgegeven in Adorf), getiteld *Die Eisenbahnen und ihre Benutzung als militärische Operationslinien*, constateert „Pz“, dat zijn werk uit 1842 in Pruisische militaire kringen een ongunstig onthaal ten deel was gevallen (blz. 51-52), en merkt op: „Friedrich des Großen Ansichten über die Nachteile eines leicht zugänglichen Kriegsschauplatzes scheinen in Berlin damals maßgebend gewesen zu sein (blz. 26).
79. J. Luvaas — *The military legacy of the Civil War. The European inheritance*. Chicago (1959) hfdst. 3 en 6; Anon. — General MacCallum und das Militär-Eisenbahnwesen während des nordamerikanischen Bürgerkrieges. *Militärwochenblatt* (1879)754-764.
80. P. J. Parish — *The American Civil War*. Londen (1975)110-130, 298-314, 349-351.
81. H. L. W. — *Die Kriegführung unter Benutzung der Eisenbahnen und der Kampf um Eisenbahnen nach den Erfahrungen des letzten Jahrzehnts*. Leipzig (1868); P. Hille en G. Meurin — *Geschichte der preußischen Eisenbahntuppen. Von 1859 bis zur Beendigung des deutsch-französischen Krieges*. Berlijn (1910).
82. Anon. — *Instruktion betreffend das Etappen- und Eisenbahn-Wesen und die obere Leitung des Feld-Intendantur-, Feld-Sanitäts-, Militär-, Telegraphen- und Feldpost-Wesens im Kriege*. Berlijn (1872); H. von Boehm [51], blz. 321-330; W. Stavenhagen — *Verkehrs-, Beobachtungs- und Nachrichten-Mittel in militärischer Beleuchtung*. Berlijn (1896) hfdst. 1;

- H. Schmiedecke — *Die Verkehrsmittel im Krieg*. Berlijn (1911)16-29.
83. Niet alle particuliere ondernemingen wist de staat echter over te nemen. Evenmin kon na 1871 de Duitse eenheid op spoorweggebied volledig tot haar recht komen. Eerst de Republiek van Weimar zou in dit opzicht succesvol zijn. Zie hierbij: R. Kehl — *Reichsbahn und Reich. Die Entwicklungsgeschichte der deutschen Bahnen unter besonderer Berücksichtigung der Hoheitsrechte des Reichs*. Hamburg (1939); W. Groener — *Die Eisenbahn als Faktor der Politik*. Stuttgart (1921); W. Lotz — *Die Verkehrsentwicklung in Deutschland 1800-1900*. Leipzig (1910) hfdst. 2.
84. M. Schwarte — *Die militärischen Lehren des großen Krieges*. Berlijn (1920) hfdst. 14; A. Sarter — *Die deutschen Eisenbahnen im Kriege*. Stuttgart (1930) 59-66; Anon. — *Der Weltkrieg 1914 bis 1918. Das deutsche Feldeisenbahnwesen*. Berlijn (1928) dl 1, blz. 48 e.v.; H. Baur — *Deutsche Eisenbahnen im Weltkrieg, 1914-1918*. Stuttgart (1927)118 e.v.
85. A. Sarter [84], blz. 69.
86. Franse aandacht tijdens de Amerikaanse Burgeroorlog had overigens niet geheel ontbroken, zie: J. Luvaas [79], hfdst. 4 en 7.
87. M. Howard — *The Franco-Prussian war. The German invasion of France, 1870-1871*. Londen (1961) 38.
88. M. Howard [87], blz. 375-377.
89. M. Howard [87], blz. 42-44; J. Rageneau — *Stratégie des transports et des ravitaillements*. Parijs (1924)13; G. le Hénaff — *Le rôle militaire des chemins de fer*. Parijs (1923)3; W. Stavenhagen [82], blz. 18-19.
90. F. Jacquemin — *Les chemins de fer pendant la guerre de 1870-1871*. Parijs (1872) beschrijft uitvoerig de fouten en de chaos aan Franse zijde.
91. Zie hierbij in het bijzonder: J. D. Hittle [13], blz. 112-113; en: J. H. Clapham — *The economic development of France and Germany, 1815-1914*. Cambridge (1963) hfdst. 12. Deze prikkel ontbrak ook in Engeland. Zie hierbij: C. E. Luard — *Field railways, and their general application in war*. *J. Roy. Unit. Serv. Inst.* (1873)693-724. Toen later — in de koloniën — spoorwegen onmisbaar bleken, bleef het militaire werk dat eraan was verbonden toch een bijzonder laag prestige houden. Zie hierbij: W. S. Hamer — *The British army. Civil-military relations, 1885-1905*. Oxford (1970)110. Bovendien tastte men in Engeland lange tijd in het duister over wat de spoorwegen nu precies konden presteren. Zie hierbij: J. Gooch — *The plans of war. The general staff and British military strategy, c. 1900-1916*. Londen (1974)202. Voor Rusland gold iets soortgelijks. In de Eerste Wereldoorlog faalde niet zozeer het Russische productieapparaat als wel het vervoersysteem. Zie hierbij: N. Stone — *Organizing an economy for war. The Russian shell shortage, 1914-1917*, in: G. Best en A. Wheatcroft — *War, economy and the military mind*. Londen (1976).
92. H. Holborn — *Germany and Europe. Historical essays*. New York (1970) hfdst. 3; H. Kania — *Graf Schlieffen, der Chief des Großen Generalstabes als Vorbereiter des Großen Krieges*. Potsdam (1915) in het bijzonder blz. 14-21.
93. Zie voor deze strijd: S. Mette — *Vom Geist deutscher Feldherrn. Genie und Technik, 1800-1918*. Zürich (1918) hfdst. 3; H. Holborn [92]; W. Erfurth — *Der Vernichtungssieg. Eine Studie über das Zusammenwirken getrennter Heeresteile*. Berlijn (1939); J. L. Wallach — *Das Dogma der Vernichtungsschlacht. Die Lehren von Clausewitz und Schlieffen und ihre Wirkung in zwei Weltkriegen*. München (1970); C. von der Goltz — *Krieg- und Heerführung*. Berlijn (1901).
94. W. Erfurth [93].
95. W. Erfurth [93], blz. 79 e.v.
96. H. von Kuhl — *Der deutsche Generalstab in Vorbereitung und Durchführung des Weltkrieges*. Berlijn (1920)128; zie ook: H. Kania [92] 15-16.
97. W. Groener — *Das Testament des Grafen Schlieffen*. Berlijn (1927)12. Opvallend is echter, dat reeds H. Gierl [36] in zijn Napoleonstudie erop wees, dat de auto de veldheer weer dichter bij het frontgebeuren zou brengen (blz. 158-159). In dit verband zijn ook de aanbevelingen van Layritz van belang. Hij preeft een soort stoomtractor op rupsbanden aan als aanvulling op of alternatief voor de spoorweg: O. Layritz — *Betrachtungen über die Zukunft des mechanischen Zuges für den Transport auf Landstraßen, hauptsächlich über seine Verwendbarkeit im Kriege*. Berlijn (1900). Deze aanbevelingen troken in Duitsland maar weinig aandacht, wat de Duitse achterstand op tankgebied in de Eerste Wereldoorlog misschien mede kan verklaren. Juist de perfectie op spoorweggebied remde zo wellicht de tankaanpak.
98. A. von Schlieffen — *Gesammelte Schriften*. Berlijn (1913) dl 2, blz. 16.
99. W. Groener [97]; zie in het bijzonder ook: J. L. Wallach [93], hfdst. 9.
100. H. Kania [92], blz. 15.
101. H. Model — *Der deutsche Generalstabsoffizier. Seine Auswahl und Ausbildung in Reichswehr, Wehrmacht und Bundeswehr*. Frankfurt am Main (1968)24-66.
102. Hierbij is vooral gebruik gemaakt van: W. Erfurth — *Die Geschichte des deutschen Generalstabes von 1918 bis 1945*. Göttingen (1957); T. Taylor — *Sword and Swastika. The Wehrmacht and the Third Reich*. Londen (1953); W. Goerlitz [26], hfdst. 10; C. A. Craig [51], hfdst. 10, 11 en 12.
103. H. Doerr [51], blz. 548-549; R. Elbe — *Führungsgedanken — Stabsarbeit. Entwicklung und Ausblick. Ein Versuch*. Darmstadt (1967)93-103.
104. J. L. Wallach [50], hfdst. 7; B. H. Liddell Hart — *The other side of the hill*. Londen (1948), hfdst. 2; J. L. Wallach [93], hfdst. 10. Bij het nu volgende betoog mag niet worden vergeten dat von Seeckt zich al in de Eerste Wereldoorlog tot een „doorbraak“-deskundige had ontwikkeld.
105. H. von Seeckt [60]. Uit dit citaat moge trouwens

- blijken, dat von Seeckt tegen een zekere lippen- dienst aan de nagedachtenis van von Schlieffen niet opzag.
106. Tijdens de Eerste Wereldoorlog verloor von Seeckt deze traditionele verhoudingen wel eens uit het oog, alleen echter dan wanneer hij met officieren van het Oostenrijks-Hongaarse leger van doen had. Zie hierbij: H. Rosinski — *The German army*. Londen (1966)283.
 107. F. von Rabenau — *Seeckt. Aus seinem Leben*. Leipzig (1940)520-521. Zie ook: H. Meier-Welcker — *Seeckt*. Frankfurt am Main (1967)317.
 108. F. von Rabenau [107], blz. 520.
 109. Zie voor de ontwikkeling van het Duitse tankwapen: W. K. Nehring — *Die Geschichte der deutschen Panzerwaffe, 1916 bis 1945*. Berlijn (1968); H. Senff — *Die Entwicklung der Panzerwaffe im deutschen Heer zwischen den beiden Weltkriegen*. Frankfurt am Main (1969).
 110. Voor deze passage is gebruik gemaakt van: H. Guderian — *Panzer leader*. Londen (1957); R. Steiger — *Panzertaktik im Spiegel deutscher Kriegstagebücher 1939 bis 1941*. Freiburg i.B. (1973); E. Bauer — *Der Panzerkrieg. Die wichtigsten Panzeroperationen des zweiten Weltkrieges in Europa und Afrika*. Bonn (1965); B. H. Liddell Hart — *The Rommel papers*. Londen (1953); F. W. von Mellenthin — *Panzer battles. A study of the employment of armor in the second world war*. New York (1973); D. Orgill — *The tank. Studies in the development and use of a weapon*. Londen (1970). Ook: C. Barnett — *The desert generals*. New York (1972) doet de Duitse Blitzkriegstechniek goed uitkomen, vooral door deze te contrasteren met het zo anders geaarde Britse optreden in Noord-Afrika.
 111. H. Rosinski [106], blz. 235, en: E. Bauer [110], dl 1, blz. 32-33.
 112. E. Röricht — *Probleme der Kesselschlacht, dargestellt an Einkreisungsoperationen im zweiten Weltkrieg*. Karlsruhe (1958).
 113. De militaire erfenamen van von Seeckt hadden het Hitler daarbij gemakkelijk gemaakt: uit vrees voor een „volksleger“ (de SA) gingen zij toch met de dienstplicht akkoord.
 114. J. L. Wallach [93], hfdst. 15.
 115. R. Steiger [110], blz. 163.
 116. Voor dit gedeelte is gebruik gemaakt van: H. Pottgiesser — *Die deutsche Reichsbahn im Ostfeldzug 1939-1944*. Neckargemünd (1975); H. Teske — *Die silbernen Spiegel. Generalstabsdienst unter der Lupe*. Heidelberg (1952).
 117. H. Teske [116], blz. 105.
 118. F. Morzik — *Die deutschen Transportflieger im zweiten Weltkrieg*. Frankfurt am Main (1966); F. Morzik — *German Air Force lift operations*. New York (1961). Ook bij de Luftwaffe kwam een overwaardering van de gevechtsvliegers en een „buitenspel“ zetten van de staf zeer duidelijk naar voren; zie hierbij o.a.: C. Bekker — *The Luftwaffe war diaries*. New York (1973).
 119. Zie voor de besluitvorming bij en de conflicten rond deze belangrijke beslissing: A. W. Tedder — *With prejudice. The war memoirs*. Londen (1966) 498-528.
 120. De overeenkomst tussen het Napoleontische en het Blitzkriegstelsel vormt het hoofdthema in: W. W. Yale, I. D. White en H. E. von Manteuffel — *Alternative to Armageddon. The peace potential of lightning war*. New Brunswick (1970). Zie voor de Israëli's verder: S. L. A. Marshall — *Sinai victory. Command decisions in history's shortest war. Israel's hundred-hour conquest of Egypt east of Suez, autumn 1956*. New York (1958). Het opvallendste verschil met de Napoleontische bevelstijl is natuurlijk de grotere handelingsvrijheid die in moderne Blitzkriegoperaties aan lagere commandanten kan worden toegestaan. Ook hierbij spelen de moderne verbindingstechnieken een belangrijke rol; zie W. W. Yale e.a. [120], blz. 81-98.
 121. Voor de Franse ontwikkelingen tussen de beide Wereldoorlogen zijn geraadpleegd: V. Wieland — *Zur Problematik der französischen Militärpolitik und Militärdoktrin in der Zeit zwischen den Weltkriegen*. Boppard (1973); J. M. Gibson — *Maginot and Liddell Hart. The doctrine of defence*. Earle (1973); A. Beaufre — Liddell Hart and the French Army, 1919-1939, in: M. Howard — *The theory and practice of war*. Londen (1970); A. Beaufre — *1940, The fall of France*. New York (1968)15-89; P.-M. de la Gorce — *The French army. A military-political history*. Londen (1963)180-197, 252-314; J. Feller — *Le dossier de l'armée française*. Parijs (1966) bk 2; G. Chauvineau — *Une invasion est-elle encore possible?* Parijs (1939).

RENTELOOS LENEN

kunnen wij niet, wel met het goedkope wettelijk tarief met een eigen termijnkeuze. In en tijdens looptijd aflossing mogelijk, maar ook opname. Dus altijd geld achter de hand. Inlossing elders lopende lening mogelijk. Vergelijk de kosten van uw oude auto met de rentekosten voor een nieuwe auto. Natuurlijk kunt u deze Privé-lening ook voor andere doeleinden besteden.

Voorbeeld: **PRIVÉ-LENING**
(alle bedragen mogelijk)

3.500,—	36 maanden	123,—
8.500,—	48 maanden	230,—
12.000,—	60 maanden	271,—
18.000,—	60 maanden	401,—
30.000,—	96 maanden	481,—

enz. enz.

2e HYPOTHEEK,
BOOT, CARAVAN, etc.

15.000,—	96 maanden	235,—
30.000,—	120 maanden	405,—
60.000,—	180 maanden	668,—
100.000,—	180 maanden	1114,—

Geen behandelingskosten.

Wist u al dat een **BETERE RIJDERS-VERZEKERING** er ook is voor u.

Auto niet ouder dan 3 jaar, bestuurder min. 24 jaar met nog betere polis incl. gr. kaart. Met no-claim:

CATALOGUSPRIJS AUTO :

8.000,-	W.A. 166,-	All-risk 379,-	12.000,-	W.A. 197,-	All-risk 478,-
10.000,-	W.A. 182,-	All-risk 420,-	17.000,-	W.A. 238,-	All-risk 621,-

Wees de prijsverhogingen voor en informeer als vele honderden voor u, vertrouwd en discreet.

BEL NU :

JANSENS KREDIETKANTOOR

VAN GOORSWEGJE 3, HIERDEN, TEL. 03410 - 14423 - 16710

ERMELO, TEL. 03417 - 6150